teachinns.com
Text with Technology

Sanskrit

Last Minute Suggestion

[500 Most Important Key Points]

१. 'ब्रह्मवेद' इति संज्ञा भवति – अथर्ववेदस्य । अपि च 'अथर्वाङ्गिरसवेदः', 'भैषज्यवेदः', 'छन्दोवेदः', 'महीवेदः', 'क्षात्रवेदः', 'भृग्वाङ्गिरसवेदः', 'लोकवेदः' इत्यादिभिः नामभिः अभिधीयन्ते ।

२. सांख्यायनश्रौतसूत्रं सम्बन्धयुक्तं भवति – ऋगेदेन । आश्वलायनश्रौतसूत्रमपि ऋग्वेदस्य श्रौतसूत्रम् । सांख्यायनस्य अपरं नाम कौषीतकि अस्ति ।

३. निरुक्तमते अन्तरीक्षस्थानीया देवता भवति – रुद्रः । अपि च वायुर्वाइन्द्रो वान्तरिक्ष-स्थानः । अग्निः - पृथिवीस्थानीयः । सूर्यो द्युस्थानः ।

४. ऋग्वेदस्य सोम / पवमानमण्डलं भवति – नवममण्डलम् । प्रथमं दशमं च प्रकीर्णमण्डलम् । अष्टममण्डलम् / उद्गातृमण्डलम् । द्वितीय – सप्तममण्डलम् वंशमण्डलम् ।

५. ऋग्वेदे यम - यमी (१०/१०), संवादसूक्तमुपलभ्यते – दशममण्डले अपि च दशममण्डले अस्ति – पुरुरवा-उर्वशीसंवादसूक्तम् (१०/९५), सरमा–पणिसंवादसूक्तम् (१०/१०८) ।

६. पतञ्जलिमते अथर्ववेदस्य शाखासंख्या – नव । ऋग्वेदस्य – एकविंशति, यजुर्वेदस्य – एकशतम्/एकाधिकं शतम् वा, सामवेदस्य – सहस्रम् ।

७. यास्ककृते निरुक्ते अध्यायाः सन्ति – द्वादश । दुर्गासिंहमते – द्वादश । तत्कृते निरुक्तम् 'द्वादशाध्यायी' इति नाम्ना अभिधीयते ।

८. आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदेन सम्वन्धयुक्तम् । अपि च – कात्यायन, वौधायन, वैखानस, भारद्वाज, कठ. सत्याषाढ, मैत्री इत्यादयः ।

९. आरण्यकं नास्ति – अथर्ववेदस्य । ऋग्वेद: – ऐतरेय, शांखायन । यजुर्वेद: – वृहदारण्यक, तैत्तिरीय,मैत्रायणी । सामवेद: – तवलकार, छान्दोग्य ।

१०. 'देवताध्यायब्राह्मण्म्' सम्वन्धयुक्तं भवति – सामवेदस्य । अपि च – प्रौढब्राह्मणम्, षडविंशब्राह्मणम्, सामविधानब्राह्मणम्, आर्षेयब्राह्मणम्, उपनिषद्ब्राह्मणम्, संहितोपनिषद्ब्राह्मणम्, वंशब्राह्मणम्, जैमिनीयब्राह्मणम् च सन्ति ।

११. 'पुष्पसूत्रम्' इति प्रातिशाख्यम् सामवेदेन सम्वन्धयुक्त: । अपि च नारदीयशिक्षा-प्रातिशाख्यम्, ऋक्तन्त्रप्रातिशाख्यम् च ।

१२. 'अग्निर्होता कविक्रतु:' इति मन्त्रांशे 'कविक्रतु:' इत्यस्य सायणसम्मतार्थ: – क्रान्तप्रज्ञ: ।

१३. 'सांमनस्यसूक्तम्' सम्बन्धयुक्तं भवति – अथर्ववेदस्य । अपि च 'आयुष्यसूक्तम्', 'शान्तिकमन्त्रः', 'पौष्टिकमन्त्रः', 'आभिचारिकमन्त्रः', 'प्रायश्चित्तमन्त्रश्च सन्ति ।

Leachinns.com Text with Technology

१४. माक्समूलरमते ऋग्वेदस्य प्रारम्भः कालो भवति – **१२०० ई.पू.** । ओयेवार – **१५०० ई.पू.**, ज्याकोवी – **४५०० – २५०० ई.पू.**, तिलक – **६००० – ४००० ई.पू.**, उइन्टारनित्स – **२५०० ई.पू.** ।

१५. सांख्यनये सृष्टिक्रमे प्रकृते: आदिपरिणाम: बुद्धि: भवति ।

१६. सत्कार्यवादसाधकत्वं नास्ति – समानाभिहारात् । साधकत्वं अस्ति – असदकरणात्, उपादानग्रहणात्, सर्वसम्भवाभावात्, शक्तस्य-शक्यकरणात्, कारणभावाच्च ।

१७. 'प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः' भवति – गुणत्रयस्य ।

सत्त्वम्	प्रीतिः	प्रकाशः	लघुप्रकाशकः
रजः	अप्रीतिः	प्रवृत्तिः	उपष्टम्भकं चलञ्च
तमः	विषादः	नियमः	गुरुवरणकम्

१८. सांख्यमते जगतः कारणम् प्रकृतिः / मूलप्रकृतिः / अविकृतिः / अव्यक्तम् च ।

१९. विक्षेपशक्तिर्भवति अज्ञानस्य । अज्ञानस्य शक्तिद्वयम् – आवरणः विक्षेपश्चेति ।

२०. विवर्तो नाम वेदान्तसारे – अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा । विकारः – सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा ।

२१. तत्त्वसाक्षात्कारोपायमध्ये न गण्यते – **आसनम्** । गण्यते – श्रवणं मननं निदिध्यास-नञ्चेति ।

२२. न्यायवैशेषिकमते पदार्थाः सप्त । 'द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तपदार्थाः।

२३. तर्कसंग्रहमते कारणं कार्यस्य नियतपूर्ववृत्तिः । 'कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम्' । कारणं त्रिविधम् – क) समवायिकारणम् – 'यत् समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत् समवायिकारणम् ' । यथा – तन्तवः पटस्य, पटश्च स्वगतरूपादेः । ख) असमवायिकारणम् – कार्येण कारणेन वा सह एकस्मिन् अर्थे समवेतं सत् कारणम् असमवायिकारणम् । यथा – तन्तुसंयोगः पटस्य, तन्तुरूपं पटरूपस्य । ग) निमित्तकारणम् – तद् उभयभिन्नं कारणम् निमित्तकारणम् । यथा- तुरी वेमादिकं पटस्य ।

२४. तर्कसंग्रहानुसारतः प्रागभावस्य लक्षणं भवति – अनादिः सान्तः । प्रध्वंसाभावः - सादिरनन्तः प्रध्वंसः । अत्यन्ताभावः - त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्न प्रतियोगिताकोऽत्यन्ता-भावः । अन्योन्याभावः - तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः । यथा – पटो न घटः ।

२५. रघुवंशस्य वशिष्ठाश्रमवर्णनं वर्णितमस्ति प्रथमसर्गे । अत्र दिलीप-सुदक्षिणा, कामधेनोः सुरभिः, सुरभिकन्यायाः नन्दिन्याः च वर्णना अस्ति ।

२६. अपहारवर्मा इति चरित्रं वर्णितमस्ति दशकुमारचरिते । **उपहारवर्मा, अपहारवर्मा, राजवाहनः, मित्रगुप्तः, मन्त्रगुप्तः, अर्थपालः, विश्रुतः, पुष्पोद्भवः, प्रमितिः, सोमदत्तश्चेति** ।

२७. 'अभिज्ञानशकुन्तलम्' नाटकस्य उपजीव्यमस्ति – महाभारतस्य आदिपर्वः । अपि च पद्मपुराणमपि अस्य उपजीव्यम् ।

२८. उत्तररामचरितस्य प्रथमोऽङ्कः चित्रदर्शनम् । यथाक्रमेण – **चित्रदर्शनम्, पञ्चवटी-प्रवेशम्, छाया, कौशल्याजनकयोगः, कुमारविक्रमम्, कुमारप्रत्यभिज्ञानम्, सम्मेलनम्/ गर्भाङ्काभिधानञ्च** ।

२९. 'स्वप्नवासवदत्तम्' नाटके पञ्चमांङ्कः स्वप्नाङ्कः इत्यनेन आख्यायते । नाट्यकारः भासविरचितः षष्ठांकविशिष्टं सर्वश्रेष्ठं नाटकम् ।

teachinns.com Text with Technology

३०. हर्षवर्धनस्य भगिनी आसीत् – राज्यश्री । हर्षवर्धनस्य पितरौ आसीत् – यशोमती प्रभाकरवर्धनश्च । भ्राता - राज्यवर्धनः ।

३१. राक्षसस्य मुद्रा प्राप्यते चन्दनदासगृहात् । मुद्राराक्षसनाटकस्य रचयिता विशाखदत्तः, सप्ताङ्कः - मुद्रालाभः, राक्षसविचारः, कृतकलहः, राक्षसोद्योगः, राक्षसनिकारः, राक्षसनिर्वेदः, राक्षसनिग्रहश्च ।

३२. शकुन्तलायाः अङ्गुरीयकं स्खलितमभवत् शचीतीर्थे । पञ्चमांके दृश्यते ।

३३. 'सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः' इत्युक्तिः दुष्यन्तस्य । प्रथमांके दृश्यते ।

३४. 'पदसंघटना रीतिः' इति वामनस्य उक्तिः । 'पदसंरचना रीतिः' इति विश्वनाथस्य उक्तिः ।

३५. 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र व्यञ्जनया बुध्यते – शैत्यपावनत्वाद्यतिशयः । अभिधा – जलप्रवाहः, लक्षणा – गङ्गातटः ।

३६. 'योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तपदोच्चयः वाक्यम्' । आकाङ्क्षा – 'पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्ताननुभावकत्वम्' । यथा – गौरश्वः पुरुषो हस्ती । योग्यता – 'अर्थाबाधो योग्यता' । यथा – वह्निना सिञ्चति । सन्निधि –'पदानाम् अविलम्बेनोच्चारणम्' । यथा – गाम् आनयः ।

३७. रसो न भवति – उत्साहः । अपि च रति-हास-शोक-क्रोध-भय-जुगुप्सा-विस्मय-शमाः रसो न भवति ।

३८. नाट्यसन्धयः पञ्च । यथा – मुखम्, प्रतिमुखम्, गर्भः, विमर्षः, उपसंहृतिः निर्वहणं वा ।

३९. महाकाव्यस्य नायको भवति धीरोदात्तः । अपि च क्षत्रियः सद्वंशो भवेत् । अङ्गीरसो भवति शृङ्गारः वीरः शान्तः नामको वा ।

४०. 'घि'सञ्ज्ञाविधायकं सूत्रमस्ति – 'शेषो घ्यसखि' । सखिभिन्नम् इ-कारान्तः उ-कारान्तश्च घि-संज्ञा भवति । यथा – अग्निः, साधुः इत्यादयः ।

४१. वृद्धिसंज्ञाविधायकं सूत्रम् अष्टाध्यायाम् – 'वृद्धिरादैच्' । आदैच् वृद्धिसंज्ञः स्यात् । आ,ऐ,औ इत्यस्य वृद्धिसंज्ञा भवति ।

४२. 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति सूत्रेण विहिता विभक्तिः षष्ठी । कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । यथा – कृष्णस्य कृतिः, जगतः कर्ता कृष्णः ।

४३. 'जटाभिस्तापसः' इत्यत्र तृतीयाविभक्तिः स्यात् 'इत्थम्भूतलक्षणे' इति सूत्रेण । कञ्चित् प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् ।

४४. 'शाकपार्थिवः' इत्यत्र समासो भवति कर्मधारयः समासः । 'शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्' (वा.) । यथा – शाकप्रियः पार्थिवः = शाकपार्थिवः ।

४५. 'भूतबलिः' इत्यत्र समासो भवति चतुर्थी तत्पुरुषः । 'चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः' । यथा – गवे हितम् = गोहितम्, गवे सुखम् = गो सुखम्, गवे रक्षितम् = गो रक्षितम् इत्यादयः ।

४६. इन्दो-आर्यभाषासु त्रीणि स्तरानि । प्राचीनभारतीया आर्यभाषा (१५००-५००ई.पू.), मध्यभारतीया आर्यभाषा (५००-१००ख्रीः), आधुनिकभारतीया आर्यभाषा (१००० ख्रीष्टाव्दात् सम्प्रतिकालम्) ।

४७. भारोपीयभाषावर्गे नास्ति तेलेगुभाषा । अत्र अस्ति – संस्कृत-हिन्दी- अवेस्ता-फारसी-स्लाविक-वाल्टिक-लिथुयानियन-ल्याटिन-ग्रीक-जार्मानिक- केल्टिक-तोखारी-आयरिश-अंरेजी-इत्यादयः ।

teachinns.com Text with Technology

४८. सतमवर्गे न विद्यते ग्रीकभाषा । अत्र अस्ति – भारत-ईरानी, वाल्टो-स्लाविकी, आर्मानी, अल्वनी च ।

४९. मैत्रायणीसंहिता कृष्णयजुर्वेदेन सह सम्बन्धा वर्तते । अपि च तैत्तिरीयसंहिता, कठसंहिता, कपिष्ठलसंहिता च वर्तन्ते ।

५०. उषाः भवति रात्र्याः कन्यका । तत्कृते दिवोदुहिता इति नाम्ना अभिधीयते । अपि च रेवती, ऋतवरी, गोमती, नेत्री, पुराणी, सुभगा, विश्ववारा, हिरण्यवर्णा, अमृता, युवतिः च इत्यादयः ।

५१. स्वराद्युच्चारणबोधकग्रन्थः शिक्षाग्रन्थः । अत्र वर्ण-स्वर-मात्रा-बल-साम-सन्ताना इत्यादयः विषयाणाम् आलोचना सन्ति ।

५२. **'अतिथिदेवो भव'** इति तैत्तिरीयोपनिषदि उपलभ्यते । अपि च अत्र सन्ति – **'मातृदेवो भव' । 'पितृदेवो भव' । 'आचार्यदेवो भव' । 'यान्यनवद्यानि कर्माणि' । 'तानि सेवितव्यानि' ।**

५३. 'वंशब्राह्मणम्' सामवेदेन सम्बद्धम् । प्रश्न:(१०) ।

५४. 'विद्ययामृतमश्नुते' इति ईशोपनिषदि उपलभ्यते । अपि च – 'सम्भूत्याऽमृतमश्नुते' अत्र अस्ति ।

५५. 'वृहद्देवता' ग्रन्थस्य प्रणेता शौणक: । 'चरणव्यूह:', 'ऋक्प्रातिशाख्यम्' च ग्रन्थस्य अपि प्रणेता अस्ति ।

५६. 'विष्णु:' देवता त्रेधा विचक्रमाणा भवति ।'विचक्रमाणस्त्रेधोरुगाय:' ।

५७. 'खाडिति कृत्वा' अस्य गतिसंज्ञा न । गतिसंज्ञा - 'गतिश्च' । यथा – अलंकृत्य, कणेहत्य, तिरोभूय इत्यादय: ।

teachinns.com Text with Technology

५८. अनियमे नियमकारिणी परिभाषा अस्ति । **'अनियमे नियमकारिणी या सा परिभाषा'** । 'संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्-विधं सूत्रलक्षणम्॥'

५९. 'विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा' इत्यत्र 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुव: पूर्वस्य कर्ता' इति सूत्रेण चतुर्थीविभकि: विहिता । एवम् – देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा ।

६०. 'येनांगविकार:' इति सूत्रं तृतीयाविभक्ति-विधायकम् । अपि च – 'अपवर्गे तृतीया', 'सहयुक्तेऽप्रधाने', 'इत्थम्भूतलक्षणे', 'हेतौ' च इत्यादिभिः सूत्रैः तृतीयाविभक्तिर्भवति ।

६१. 'वारणार्थानामीप्सित:' इति सूत्रेण अपादानसंज्ञा विधीयते । अपि च 'भीत्रार्थानां भयहेतु:', 'पराजेरसोढ:', 'जनिकर्तु: प्रकृति:' च इत्यादिभिः सूत्रैः अपादानसंज्ञा भवति ।

६२. 'जस्' इदं सर्वनामस्थानम् । 'सुडनपुंसकस्य' । सर्वनामस्थानम् – सु, औ, जस्, अम्, औट् ।

६३. 'पाणिनि' शब्दस्य उपधा भवति न्-कारस्य । 'अलोऽन्तात्पूर्व उपधा' । अन्त्यादल: पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञ: । प् आ ण् इ न् इ – न्-कारस्य उपधा भवति ।

६४. पैशाच्या प्राकृतभाषया **'वृहत्कथामञ्जरी'** ग्रन्थ: विरचित: । गुणाढ्यविरचित: 'वृहत्कथा'मपि भवति ।

६५. 'इ'-कार भवति सम्मुखस्वरध्वनि: । अपि च – ए, अ इत्यादय: । पश्चात्स्वर: अस्ति – उ, ओ, आ ।

६६. ग्रिम्-ध्वनिसूत्रं प्रथमत: **R.RASK (1787-1832)** विदुषा उद्भावितम् ।

teachmms.com Text with Technology

६७. परार्थानुमाने पञ्चावयववाक्ये 'धूमत्वाद्' इति वाक्यमस्ति हेतु: । प्रतिज्ञा – पर्वतो वह्निमान्, उदाहरणम् – यो यो धूमवान् स स वह्निमान्, उपनयः – तथा चायम्, निगमनम् – तस्मात्तथा ।

६८. अग्ने: विकृतिरस्ति जलम् । आकाशात् वायु:, वायोः तेज:, तेजसः जलम्, जलात् पृथिवी ।

६९. अपवर्ग: ज्ञानेन सिद्धति । मोक्ष: / कैवल्यमपि अस्ति ।

७०. 'यत्र धूमस्तत्राग्नि:' इति साहचर्यनियम: व्याप्ति: । 'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्ति:' – तर्कसंग्रहः ।

७१. अकर्तृत्वमस्य धर्मः पुरुषस्य । अपि च साक्षित्वम्, कैवल्यम्, माध्यस्थ्यम्, द्रष्टृत्वं च इत्यादयः पुरुषस्य धर्मः ।

७२. 'सांख्यकारिका' इति ग्रन्थस्य नामान्तरमस्ति सांख्यसप्ततिः । अपि च सुवर्णसप्ततिः, हिरण्यसप्ततिः ।

७३. पञ्चकर्माणि सन्ति तर्कसंग्रहमते । 'उत्क्षेपणाऽपक्षेपणाऽकुञ्चनप्रसारण-गमनानि पञ्चकर्माणि' । 'चलनात्मकं कर्म' ।

७४. 'संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानस्य कारणम् उपमानप्रमाणम् ।'उपमितिकरणम् उपमानम्' । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानम् उपमितिः । तत्करणं सादृश्यज्ञानम् । यथा – गोसदृशो गवय ।

७५. षट्सु रसेषु कपिशस्य गणना न भवति । रसाः - 'मधुराम्ल-लवण-कटु-कषाय-तिक्तभेदात् षड्-विधाः' ।

teachinns.com Text with Technology

७६. क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपः कोशः प्राणमयः । विज्ञानमयः ज्ञानशक्तिमान् कर्तृरूपः, मनोमयः इच्छाशक्तिमान् करणरूपः ।

७७. अभिनयः चतुर्विधः। 'आङ्गिको वाचिकश्चैव आहार्यः सात्त्विकस्तथा' ।

७८. 'एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा' नाटके अस्ति । अपि च 'नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् । प्रख्यातवंशो राजर्षिधीरोदात्तः प्रतापवान् । गोपुच्छाग्रसमाग्रन्तु वन्धनं तस्य कीर्त्तितम्' ॥

७९. रुढावुपादानलक्षणायाः सारोपायाः उदाहरणम् – अश्वः श्वेतो धावति । रुढिलक्षणलक्षणा – कलिङ्गः साहसिकः ।

८०. भासस्य रूपकेषु प्रस्तावना स्थापनेत्युच्यते । अपि च ' नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः' । ' राजसिंहः प्रशास्तु नः भरतवाक्यम्' ।

८१. प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता । यथा – कुलपत्यङ्के रावणस्य जटायुसंवादः । अर्थप्रकृतयः पञ्च – 'बीजं विन्दुः पताका च प्रकरी कार्य्यमेव च' ।

८२. कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः रसः शान्तः ।

८३. अद्भुतरसस्य स्थायिभावः विस्मयः ।

रसः	शृङ्गारः	हास्यः	करुणः	रौद्रः	वीरः	भयानकः	वीभत्स्यः	शान्तः
स्थायिभावः	रतिः	हासः	शोकः	क्रोधः	उत्साहः	भयम्	जुगुप्सा	शमः

Teachinns.com Text with Technology

८४. उच्छ्वासः – हर्षचरितम्, पीठिका – दशकुमारचरितम्, अङ्कः - मृच्छकतिकम्, सर्गः - रघुवंशस्य ।

८५. अर्थोपक्षेपकानां संख्या पञ्च । यथा – विष्कम्भकः, प्रवेशकः, चूलिका, अङ्कावतारः, अङ्कमुखञ्च ।

८६. 'किरातार्जुनीयम्' इति महाकाव्ये सर्गसंख्या अष्टादश । रचयिता भारविः । वृहत्त्रय्यां परिगण्यते ।

८७. शांख्यायनशाखायाः सम्बन्धः वर्तते ऋग्वेदेन । अपि च शाकलशाखा, वाष्कलशाखा, आश्वलायनशाखा, माण्डूकायनशाखा अपि वर्तन्ते ।

८८. 'द्राह्यायनश्रौतसूत्रम्' सामवेदस्य विद्यते । अपि च लाट्यायणश्रौतसूत्रम्, मशकसूत्रम्, खादिरश्रौतसूत्रम्, जैमिनीयश्रौतसूत्रम् अपि वर्तन्ते ।

८९. 'एतद्वचो जरितर्मापि मृष्ठा, आ यत्ते घोषानुत्तरायुगानि' – इति मन्त्रांशो विश्वामित्र-नदीसूक्ते वर्तते ।

९०. 'यो रध्रस्य चोदिता य: कृशस्य' – इन्द्रसूक्तम् । 'राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम्' – अग्निसूक्तम् । 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः' – सूर्यसूक्तम् । 'यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवम्' – शिवसङ्कल्पसूक्तम् ।

९१. वेदेषु एव प्रयुज्यते प्रत्यय: अस्ति अध्यै । वेदे लेट् ल्-कारमपि व्यवहार: दृश्यते ।

९२. 'यस्मान्न ऋते विजयन्ते' इत्यत्र 'यस्मात्' पदेन गृह्यते इन्द्र: ।

९३. ऋग्वेदस्य तृतीयमण्डले 'विश्वामित्र-नदीसंवादसूक्तम्' (३/३३) विद्यते । अत्र ऋषि: – विश्वामित्र: । देवता – विपाट्, शुतुद्री । छन्द: - पङ्क्ति:, त्रिष्टुप्, उष्णिक् । मन्त्रसंख्या – १३ ।

९४. 'स जातो अत्यरिच्यत' इत्यत्र 'स:' पदेन पुरुष: गृह्यते ।'यो अच्युतच्युत' इत्यत्र 'य' पदेन इन्द्र: गृह्यते ।

९५. सामवेदीया: षड्ज-मध्यम-पञ्चमस्वरा: स्वरितस्वरे अन्तर्भवति । उदात्त: – निषादगान्धारौ । अनुदात्त: – ऋषभधैवतौ ।

teachinns.com Text with Technology

९६. 'वृहती' छन्दसि अक्षराणां संख्या ३६ विद्यते । अपि च गायत्री – २४, उष्णिक् – २८, अनुष्टुप् – ३२, पङ्क्ति: – ४०, त्रिषुप् ४४, जगती – ४८,

९७. 'अतिजगती' छन्दसि अक्षराणां संख्या ५२ विद्यते । अपि च शक्करी – ५६, अतिशक्करी ६०, अष्टि: – ६४, अत्यष्टिः ६८, धृति: – ७२, अतिधृति – ७६ ।

९८. 'उत्कृति:' छन्दसि अक्षराणां संख्या १०४ विद्यते । अपि च कृति: – ८०, प्रकृति: – ८४, आकृति: – ८८, विकृति : – ९२, संस्कृति: – ९६, अभिकृति: – १०० ।

९९. 'इष्टियागः' अस्ति 'दर्शपूर्णमासयागः' । दर्श – अमावस्या, पूर्ण – पूर्णिमा । दर्शपूर्णमासयागः आरम्भो भवति पूर्णिमातिथौ ।

१००. 'वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः' इत्यत्र 'नु' विद्यते उपमार्थीयः । अपि च इव, न, चित् – उपमार्थे प्रयोज्यते ।

१०१. ऋक्संहितायाः समुपलब्धेषु भाष्येषु प्रथमो तथा प्राचीनः भाष्यकारः विद्यते स्कन्दस्वामी । अपि च नारायणः, उद्गीथः, हस्तामलकः, वेङ्कटमाधवः, लक्ष्मणः, धानुङ्कयज्वा, आनन्दतीर्थः, आत्मानन्दः, सायणाचार्यः, रावणः, मुद्गलः, चतुर्वदस्वामी, देवस्वामी, दयानन्दसरस्वती इत्यादयः ।

१०२. ऋक्प्रातिशाख्यस्य पटलसंख्या – १८ । प्रथमम् – संज्ञा–परिभाषापटलम्, द्वितीयम् – संहितापटलम्, तृतीयम् – स्वरपटलम्, चतुर्थम् – संहितापटलम्, पञ्चमम् – नतिपटलम्, दशमम् – क्रमपटलम्, द्वादश – सीमापटलम्, षोडशतः अष्टादश – छन्दःपटलम् ।

१०३. 'पराजेरसोढः' इत्यनेन सूत्रेण अपादानकारकं भवति । अपि च 'आख्यातोपयोगे', 'भीत्रार्थानां भयहेतुः', 'वारणार्थानामीप्सितः', 'भुव प्रभवः' इत्यादयः ।

१०४. 'प्रातिपदिकम्' इति संज्ञा 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इति सूत्रेण विधीयते । अपि च 'कृत्तद्धितसमासाश्च' सूत्रेण अपि भवति ।

१०५. 'प्रगृह्यम्' इति संज्ञाविधायकं सूत्रम् 'ओत्' अपि च 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्', 'अदसो मात्', 'सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे' इत्यादयः ।

१०६. 'ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेयाः' कथनमिदं पतञ्जलिना लघुव्याकरणप्रयोजनस्य विषये कृतम् ।

१०७. 'लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यति' कथनमिदं पतञ्जलिना रक्षाव्याकरणप्रयोजनस्य विषये कृतम् ।

१०८. 'न सर्बैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिता:' कथनमिदं पतञ्जलिना ऊहव्याकरणप्रयोजनस्य विषये कृतम् ।

१०९. 'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्म: षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' कथनमिदं पतञ्जलिना आगमव्याकरणप्रयोजनस्य विषये कृतम् ।

११०. 'स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत' कथनमिदं पतञ्जलिना असन्देहव्याकरणप्रयोजनस्य विषये कृतम् ।

१११. पतञ्जलिमतानुसारं शब्द: - प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनि: शब्द: । अथवा येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्द: ।

teachinns.com Text with Technology

११२. पाणिनीय।शिक्षानुसारं स्वराणां संख्या एकविंशति: । यथा – अ आ आ३,इ ई ई३,उ ऊ ऊ३,ऋ ॠ(दीर्घ) ॠ(प्लुत), लृ, ए ए३,ओ ओ३, ऐ ऐ३,औ औ३ ।

११३. 'समीकरणम्' ध्वनिपरिवर्तनस्य वर्तते । अपि च अगम:, लोप:, विकार:, विपर्यय:, विषमीकरणम्, स्वरभक्ति:, समाक्षरलोप:, महाप्राणीकरणम्, अल्पप्राणीकरणम्, घोषीकरणम्, अघोषीकरणम्, अनुनासिकीकरणम् इत्यादय: ।

११४. 'हिब्रूभाषा' सामी-हामीपरिवारस्य भाषऽस्ति । अपि च अक्कादी, अरवी, इराक, फिलिस्तीन, सिरिया, मिस्त्र, मिस्त्री, वर्वर इत्यादय: ।

११५. बन्तूपरिवार: 'आफ्रिका' खण्डस्य भाषापरिवारोऽस्ति । अपि च सुडानीपरिवार:,होतेन्तोत वुशमैनीपरिवार: आफ्रिकाखण्डे स्त: ।

११६. अर्थसंग्रहे प्रत्ययस्य लिङ्शेन शाब्दीभावना प्रोक्ता । 'तत्र पुरुष प्रवृत्ति अनुकूलो भावयितुर्व्यापार विशेष: शाब्दीभावना' । साध्य – आर्थीभाव

११७. ना, साधन – लिङादिज्ञानम्, इतिकर्त्यव्यता – अर्थवादज्ञाप्य प्राशस्त्यमितिकर्त्यव्यता ।

११८. अर्थसंग्रहमते 'शब्दसामर्थ्यम्' इत्यनेन लिङ्गम् प्रमाणं लक्षितम् । लिङ्गप्रमाणं विनियोगविधे: सहकारी अस्ति ।

११९. तर्कसंग्रहदीपिकानुसारं स्पर्शानुमेय: वायो: पदार्थ: । 'स्पर्शानुमेयो वायु:' । अन्नंभट्टमते – 'रूपरहितस्पर्शवान् वायु:' । स द्विविध: - नित्य अनित्यश्च ।

१२०. तर्कसंग्रहानुसारं आत्मनो विशेषगुण: प्रयत्न: । अपि च वुद्धि:, सुखम्, दु:खम्, इच्छा, द्वेष:, धर्म:, अधर्म: आत्मनो विशेषगुणा: ।

१२१. तर्कभाषानसारम् आत्मा प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च । अपि च स च देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्त: । स च मानसप्रत्यक्ष: ।

१२२. साध्यशून्यो यत्र पक्ष: स: वाध: हेत्वाभास: । यथा – अग्निरनुष्ण: कृतकत्वाज्जलवत् ।

१२३. तर्कभाषारीत्या समवायस्य प्रत्यक्षग्राह्यत्वे इन्द्रियार्थः सन्निकर्षः संयोगः । संयुक्तसमवायः - घटरूपः,संयुक्तसमवेतसमवायः - घटरूपत्वः,समवायः - शब्दो गृह्यते, समवेतसमवायः - शब्दत्व,विशेष्य-विशेषणभावः - भूतले घटाभावः ।

१२४. वेदान्तसारं 'सगुणब्रह्मविषयमानसव्यापाररूपाणि कर्माणि उपासना -कर्माणि । यथा – शाण्डिल्य विद्यादीनि ।

१२५. 'जीवब्रह्मैक्यं शुद्धचैतन्यं प्रमेयम्' इत्ययम् अनुवन्धः विषयः । अपि च अनुवन्धः - अधिकारि,सम्वन्धः,प्रयोजनम् ।

१२६. समष्ट्यज्ञानोपहितं चैतन्यं ईश्वरः भवति । इयं समष्टिः उत्कृष्टपाधितया विशुद्धसत्त्वप्रधाना । व्यष्ट्यज्ञानोपहितं चैतन्यम् निकृष्टपाधितया प्राज्ञः अस्ति ।

teachinns.com Text with Technology

१२७. 'अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा' विवर्तः उच्यते । सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकारः उच्यते ।

१२८. 'ब्रह्मसूत्रम्' इत्यस्य ग्रन्थस्य रचयिता वादरायणः अस्ति । अस्य ग्रन्थस्य नामान्तरमस्ति – भिक्षुसूत्रम्,शारीरकसूत्रम्,शारीरकभाष्यम् इत्यादयः ।

१२९. 'दृष्टवदानुश्रविकः' इत्यस्मिन् सांख्यकारिकाप्रयोगे 'आनुश्रविकः' इत्यस्यपदस्य अर्थः श्रुतिः/वैदिकः । 'दृष्टः' पदस्य अर्थः लौकिकः ।

१३०. अव्यक्तं निष्क्रियम् भवति । अपि च अहेतुमत्, नित्यम्, व्यापि, अनाश्रितम्, अलिङ्गम्, असावयवम्, अपरतन्त्रम् च इत्यादयः ।

१३१. सांख्यदर्शनानुसारं 'त्रैगुण्यविपर्ययात्' पुरुषवहुत्वं सिद्धम् । अपि च जनन-मरण-करणानाम्, प्रतिनियमात्,युगपत् प्रवृत्तेः ।

१३२. मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् – विपर्ययः । इष्टदेवतासम्प्रयोगः - स्वाध्यायात् । अनुभूतविषयासम्प्रमोषः - स्मृतिः । सार्वभौमा महाव्रतम् – यमाः ।

१३३. 'यथा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति, निविशमानमनुनिविशन्ते तथेन्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरूद्धानीत्येषः' एषा व्याख्या प्रत्याहारयोगङ्गस्य । अष्टाङ्गिकयोगः - यमः, नियमः, आसनम्, प्राणायामः, प्रत्याहारः, धारणा, ध्यानम्, समाधिश्च ।

१३४. योगदर्शनस्य व्यासभाष्यानुसारेण चित्तभूमीनां समुचितः क्रमोऽस्ति – क्षिप्तम्, मूढम्, विक्षिप्तम्, एकाग्रम्, निरुद्धञ्च ।

१३५. जैनदर्शनानुसारेण सप्तभङ्गिन्यायस्य समुचितः क्रमोऽस्ति – स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च,स्याद्वक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यः, स्यान्नास्ति चावक्तव्यः, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यः ।

१३६. माध्यमिकः - सर्वशून्यत्वम् । योगाचारः - वाह्यार्थशून्यत्वम् । सौत्रान्तिकः - वाह्यार्थानुमेयत्वम् । वैभाषिकाः - वाह्यार्थप्रत्यक्षत्वम् ।

१३७. हर्षचरितम् – वाणभट्टः । मुद्राराक्षसम् – विशाखदत्तम् । दशकुमारचरितम् – दण्डी । मृच्छकतिकम् – शूद्रकः ।

१३८. अभिज्ञानशकुन्तले शकुन्तलायाः प्रतिकूलदैवशमनार्थं कण्वः सोमतीर्थं गतः । प्रथमांके वैखानसस्य उक्तिः ।

१३९. 'सुलभेष्वर्थलाभेषु परसंवेदने जनः । क इदं दुष्करं कुर्यादिदानीं शिविना विना ॥ ' एषा उक्तिः चानक्यम् लक्षयति मुद्राराक्षसे ।

१४०. मृच्छकटिके विदूषकस्य नाम मैत्रेयः । नायकः - चारुदत्तः, नायिका – वसन्तसेना,चारुदत्तपुत्रः - रोहसेन,चारुदत्तपत्नी – धूता, दशाङ्कः प्रकरणम् – अलंकारन्यासः, दूतसंवाहकः, सन्धिविच्छेदः, मदनिका-शर्विलकः, दुर्दिनः, प्रवहण-विपर्ययः, आर्यक-अपहरणः, वसन्तसेना-मोटन, व्यवहारः, संहारश्च ।

१४१. किरातार्जुनीयस्य प्रधानोरसः अस्ति वीरः । भारविविरचितः अष्टादशसर्गविशिष्टं महाकाव्यम् । श्लोकसंख्या – १०३० ।

१४२. वेणीसंहारे दुर्योधनस्य कञ्चुकी भवति सुन्दरकः । भट्टनारायणः विरचितः षष्ठाङ्के वीररसप्रधानः महाभारताश्रितः नाटकम् । नायकः - भीमः, नायिका – द्रौपदी ।

teachins.com Text with Technology

१४३. आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् – अभिज्ञानशकुन्तलम् । अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् – मृच्छकटिकम् । गजेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च प्रायः सिदन्ति दुःखिताः - मुद्राराक्षसम् । आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः - रत्नावली ।

१४४. लोके हि लोहेभ्यः कठिनतराः खलु स्नेहमयाः बन्धनपाशाः' 'इति हर्षचरिते हर्षवर्धनस्य मनसि समजायत । एवमपि 'यदाकृष्टाः तिर्यञ्चोऽपि एवमाचरन्ति' । 'दुर्निवारेण दवहुतभूजा दह्यमानं केसरिणमद्राक्षीत्' च इत्यादयः ।

१४५. 'श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्' इति वार्ता श्रीहर्षेण सम्बद्धा । श्रीहर्षविरचितः नैषधचरितम् । सर्गसंख्या – २२ । वृहत्त्रय्यां परिगण्यते ।

१४६. 'स वाल आसीद् वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचन:' इति शिशुपालवधस्य पद्यांश: शिशुपालेन सम्वन्ध: । अपि च 'असंशयं सम्प्रति तेजसा रवि:' । 'स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसा' च इत्यादय: ।

१४७. जगन्नाथमते काव्यं चतुर्विधम् । उत्तमोत्तमम्, उत्तमम्, मध्यमम्, अधमञ्च ।

१४८. 'त्रय: समुदिता:, न तु व्यस्ता:' इति काव्यप्रकाशे प्रथमे उल्लासे काव्यहेतुम् अधिकृत्य उल्लिखितम् । काव्यहेतु: - शक्ति:, निपुणता, अभ्यासश्च ।

१४९. काव्यप्रकाशे उपमानोपमेययो: अभेदे रूपकाल्ङ्कार: भवति । 'तद्रूपक -मभेदो य उपमानोपमेययो:' । यथा – 'ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला विभ्रती -तारकास्थीन्यन्तर्द्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम्' ।

१५०. अभिधा नाट्यवृत्तिर्न भवति । नाट्यवृत्ति: - कैशिकी, आरभटी, सात्त्वती, भारती च ।

१५१. 'भम धम्मिअ' इत्यादिश्लोक: ध्वन्यालोके प्रथमे उद्द्योते वाच्ये विधिरूपे प्रतिषेधरूपस्य ।

१५२. सीताकाण्डम् रामायणे नास्ति । सप्तकाण्डम् – वाल/आदि, अयोध्या, अरण्य, किष्किन्ध्या, सुन्दर, युद्ध/लङ्का, उत्तरकाण्डञ्च ।

१५३. आदित्यपुराणस्य महापुराणेषु गणनं नास्ति । महापुराणम् – ब्रह्म, पद्म,विष्णु, शैव/वायु, भागवत, नारद, मार्कण्डेय, अग्नि, भविष्य, ब्रह्मवैवर्त, लिङ्ग, वराह, स्कन्द, वामन, कूर्म, मत्स्य, गरुड, ब्रह्माण्डपुराणञ्च ।

१५४. कूर्मपुराणम् उपपुराणम् न भवति । उपपुराणम् – सनत्कुमार, नारसिंह, स्कन्द, शिवधर्म, आश्चर्य, नारदीय, कापिल, वामन, औशनस, ब्रह्माण्ड, वारुण, कालिका, माहेश्वर, साम्व, सौर, पराशर, मारीच, भार्गवपुराणञ्च ।

१५५. कुन्तीपर्व महाभारते नास्ति । अस्ति – आदि, सभा, वन, विराट, उद्योग, भीष्म, द्रोण, कर्ण, शल्य, सौप्तिक, स्त्री, शान्ति, अनुशासन, आश्वमेधिक, आश्रमवासिक, मौषल, महाप्रस्थानिक, स्वर्गारोहणपर्वश्च ।

१५६. कौटिलीयार्थशास्त्रे सर्वविद्यानां प्रदीप: सर्वकर्मणाम् उपाय:, सर्वधर्माणामाश्रय: भवति आन्वीक्षिकी । समार्थक: अस्ति – न्यायविद्या, तर्कविद्या च इत्यादय: ।

१५७. मनुसंहितानुसारं राज्ञ: सचिवानां संख्या भ्सवति – ७-८ । अर्थशास्त्रानुसारं राज्ञ: सचिवानां संख्या भवति – ३-४ ।

teachinns.com Text with Technology

१५८. श्रीमद्भगवद्गीतायां कर्मयोग: तृतीयोऽध्याय: । अर्जुनविषाद:, सांख्य:, कर्म:, ज्ञानकर्मसन्न्यास:, कर्मसन्न्यास:, आत्मसंयम:, ज्ञान-विज्ञान:, अक्षरब्रह्म:, राजविद्याराजगुह्य:, विभुति:, विश्वरूपदर्शन:, भक्ति:, क्षेत्र-क्षेत्रज्ञविभाग:, गुणत्रयविभाग:, पुरुषोत्तम:, दैवासुरसम्पद्विभाग:, श्रद्धात्रयविभाग:, मोक्षस - न्यासयोगश्च ।

१५९. अशोकस्य गिरनार-शिलालेखस्य भाषाऽस्ति प्राकृतम् । लिपिरस्ति ब्राह्मी । कालोऽस्ति २७०-२३२ई.पू. । भारतीयपरम्परायां लेखनकलाया: आदिप्र -वर्तक: ब्रह्मा ।

१६०. 'रोदसी' पदस्य अर्थ: द्यावापृथिवी । इन्द्रसूक्ते (२/१२) प्रथममन्त्रे अस्ति । अत्र ऋषि: - छन्द: - देवता अस्ति - गार्त्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् ।

१६१. अधस्ताद्यत्तेषु गौतम: वंशमण्डलेन सम्वद्ध: नास्ति । अस्ति – गृत्समद:, विश्वामित्र:, वामदेव:, आत्रेय:, भरद्वाज:, वशिष्ठश्च ।

१६२. सायणाचार्य: सर्वत: प्रथमं यजुर्वेदं व्याख्यातवान । तत: परम् – ऋग्वेदम्, सामवेदम्, अथर्ववेदश्च ।

१६३. द्युस्थानीयदेवता विद्यते सूर्य: । अपि च सवितृ, विष्णु:, अश्विनौ, वरुण:, उषस् ।

१६४. आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ऋग्वेदेन सम्बद्धम् विद्यते । अपि च शांखायन / कौषीतकि, शाम्बव्य इति । वाधूलश्रौतसूत्रम् कृष्णयजुर्वेदस्य वर्तते ।

१६५. श्रोत्रस्थानीयं वेदाङ्गं निरूपितमस्ति निरुक्तम् । अपि च – शिक्षा – घ्राणम्, कल्प: - हस्त:, व्याकरणम् – मुखम्, छन्द: - पादौ, ज्योतिषम् – चक्षु: ।

१६६. कठोपनिषदि नचिकेतस: पिता सर्वजित्यागम् अनुष्ठितवान् । अस्य नामान्तरम् – विश्वजित्यागम् । अत्र द्वौ अध्यायौ स्त: । प्रत्यध्यायं त्रिस्र: तिस्रो वल्लय: सन्ति ।

१६७. विलुप्ता 'मौद' 'शाखा अथर्ववेदस्य वर्तते । अपि च स्तौद, जाजल, जलद, ब्रह्मवेद, देवदर्श, चारणवैद्य विलुप्ताशाखा । उपलब्धशाखा अस्ति – शौनक, पैप्पलाद च ।

१६८. निर्वाचनसिद्धान्तप्रतिपादकं वेदाङ्गं निरुक्तम् विद्यते । द्वादशाध्याय:, त्रीणि काण्डानि सन्ति ।

१६९. सांख्यदर्शनानुसारं पुरुषरूपेण सम्बन्धा उक्ति: तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ।

१७०. अहंकारस्य उत्पत्ति: महत: भवति । मूलप्रकृते: महत, महत: - अहंकार: ।

१७१. सांख्यदर्शनानुसारं प्रमाणानां संख्या त्रयः । यथा – दृष्टप्रमाणम्, अनुमान -प्रमाणम्, शब्दप्रमाणञ्च । 'प्रतिविषया-ध्यवसायो दृष्टम्' । 'लिंग-लिंगिपूर्वकं अनुमानम्' । 'आप्तश्रुतिराप्तवचनम्' ।

१७२. सांख्यमते 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था' प्रकृतेः गुणमस्ति ।

१७३. अनुबन्धचतुष्टये न गण्यते चैतण्यम् । अनुबन्धः - 'अधिकारि-विषय-सम्वन्ध-प्रयोजनानि' ।

१७४. वेदान्तानुसारम् अग्नेः आपः उत्पद्यते । क्रमेण – आकाशात् - वायुः, वायोः - तेजः, तेजसः - आपः, जलात् - पृथिवी ।

१७५. 'वेदान्तानुसारं गुरुपदिष्टवेदान्तवाक्येषु विश्वासः श्रद्धा' । षट्सम्पत्तिः - शमः, दमः, उपरतिः, तितिक्षा, समाधानम्, श्रद्धा च ।

१७६. अज्ञानादिसकलजडसमूहः अवस्तु उच्यते । ब्रह्म एव नित्यं वस्तु, ततः अन्यत् अखिलम् अनित्यम् इति विवेचनम् ।

१७७. 'सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः उच्यते । मनः अनन्तं परमाणुरूपं नित्यं च । दीपिकाटीका – 'स्पर्शरहितत्वे सति क्रियावत्त्वं मनसो लक्षणम्' ।

१७८. 'शक' इत्यत्र टि-संज्ञा क-कारोत्तरवर्तिनः अकारस्य भवति । श् अ क् अ । 'अचोऽन्त्यादि टि' ।

१७९. 'सखन्' इत्यत्र 'उपधा'-संज्ञा ख-कारोत्तरवर्तिनः अ-कारस्य । स् अ ख् अ न् । 'अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा'।

१८०. 'दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः' इत्यनेन ञ-प्रत्ययः । यथा – पौर्वशालः । पूर्वेषुकामशमः ।

१८१. 'रूपवती भार्या यस्य' इत्यस्य समस्तपदं भवति – रूपवद्भार्यः । अपि च चित्रा जरत्यो गावो यस्य सः = चित्राजरद्गुः । सुन्दरी भार्या यस्य सः = सुन्दरभार्यः । चित्रा गावः यस्य सः = चित्रगुः । 'स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु' ।

१८२. 'कतृकर्मणो: कृति:' – जगत: कर्ता कृष्ण: । 'निष्ठा' – युक्तयोग: । 'विभाषोप -सर्गे' – शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति । 'अनेकमन्यपदार्थे' – वीरपुरुषको ग्राम: ।

१८३. भाषाविज्ञानदृष्ट्या अर्धस्वर: अस्ति 'य्' । अपि च 'व्' अर्धस्वर: ।

१८४. हर्ष – रत्नावली, प्रियदर्शिका, नागानन्द: । भवभूति: - उत्तररामचरितम्, महावीरचरितम्, मालतीमाधवम् ।

१८५. 'अहिणवमहुलोलुवो तुमं तह परिचुम्वि अ' इत्यादिसङ्गीतं भवति – हंसपदिकाया: । अपि च – 'चुअमञ्जरिं कमलवस इमेत्तणिव्वुदो महुअर विम्हरित्त सि णं कहम्' ।

१८६. विप्रलम्भशृङ्गार: अङ्गीरस: भवति मेघदूते काव्ये । शृङ्गार: द्विविध: - विप्रलम्भशृङ्गार-सम्भोगशृङ्गारश्चेति ।

१८७. 'व्रजन्ति ते मूढधिय: पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिन:' इत्यादि उक्ति: किरातार्जुनीये द्रौपद्या: भवति ।

१८८. अपि च 'मतङ्गजेन स्रगिवापवर्जिता' । 'शमीतरुं शुष्कमिवाग्निरुच्छिख:' च इत्यादय: ।

१८९. 'श्रीकण्ठपदलाञ्छन: पदवाक्यप्रमाणतत्त्वज्ञ:' इति भवभूतिना सम्बद्धम् ।

१९०. 'अमृतेनेव संसिक्ता: चन्दनेनेव चर्चिता:' इत्युक्ति: वाणभट्टं लक्षयति ।

१९१. 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इत्यत्र रसमध्ये रस-भाव-तदाभासादीनाम् ग्रहणं कृतम् । विश्वनाथस्य काव्यलक्षणमस्ति ।

१९२. साहित्यदर्पणे साकल्येन लक्षणाया: अशीति: भेदा: स्वीकृता: ।

१९३. साहित्यदर्पणानुसारं फलावाप्तौ अतितराण्वित: व्यापार: भवति प्रयत्न: । पञ्चावस्था: अस्ति – आरम्भ – यत्न – प्राप्त्याशा – नियताप्ति - फलागमा:' ।

१९४. 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा:' इति सूक्ति: यजुर्वेदेन सम्बद्धा । शुक्लयजुर्वेदस्य ईशोपनिषदि अस्ति । अष्टादशमन्त्रा: सन्ति ।

१९५. काण्वशाखा यजुर्वेदस्य । अपि च माध्यन्दिन / वाजसनेयीशाखा, तैत्तिरीय, मैत्रायणी, कठ, कपिष्ठलशाखा च ।

१९६. प्रश्नोपनिषद् – अथर्ववेदस्य पैप्पलादशाखा । शिक्षावल्ली – तैत्तिरीयो -पनिषद् । ईशावास्योपनिषद् – शुक्लयजुर्वेद: । श्वेताश्वतरोपनिषद् – कृष्णयजुर्वेद: ।

१९७. सामवेदेन सम्बद्धा अस्ति छान्दोग्यपनिषत् । अपि च केनोपनिषत् ।

१९८. 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' इति वृहदारण्यकोपनिषदि वर्तते । अपि च 'ओम् पूर्णमद: पूर्णमिदं' । 'अहं ब्रह्मास्मि' । 'असतो मा सद्गमय' च इत्यादय: वर्तन्ते ।

१९९. 'ज्योतिषम्' इति वैदिककालनिर्धारणस्य आधार: बालगङ्गाधरतिलकेन प्रतिपादित: । म्याक्समूलर – भाषासाहित्यश्च । ज्याकोवि – ज्योतिष: । उइन्टारनित्स: - भित्ति: ।

२००. याज्ञवल्कीयशिक्षा यजुर्वेदेन सम्बद्धा । अपि च वाजसनेयीप्रा., तैत्तिरीयप्रा., वाशिष्ठी, माण्डव्य, भारद्वाज, माध्यन्दिनि, अवसाननिर्णय: च इत्यादय: ।

२०१. 'भाव – काल – कारक - संख्याश्च इति चत्वार: अर्था: भवन्ति आख्यातस्य । 'सत्त्व – द्रव्य – संख्या - लिङ्गानि नाम अस्ति ।

२०२. वैदिकशब्दानां सविस्तरं विवेचनं निरुक्ते (द्वितीये अध्याये) उपलभ्यते ।

२०३. 'अर्थाववोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तत् निरुक्तम्' । सायणाचार्य: ऋग्वेदभाष्यभूमिकायामाह ।

२०४. वैदिकमन्त्रोच्चारणप्रयोजनार्थं छन्दस: वेदाङ्गस्य अध्ययनस्य अनिवार्यम् । वेदाङ्गानि – 'शिक्षा – क्ल्पम् – व्याकरणम् – निरुक्तम् – छन्दम् - ज्योतिषञ्च ।

२०५. 'छन्द:सूत्रम्' इत्यस्य रचयिता पिङ्गलाचार्य: । पाणिनीयशिक्षा – पिङ्गलाचार्य: ।

२०६. प्रत्ययसर्ग: चतुर्विध: । यथा – विपर्यय (५), अशक्ति: (२८), तुष्टि: (९), सिद्धि: (८) ।

२०७. सांख्यानुसारं सृष्टिकारणं प्रकृति-पुरुषसंयोग: । केवलं न प्रकृति:, न केवलं पुरुष: ।

२०८. शाब्दज्ञानं नाम वाक्यार्थज्ञानम् । यथार्थानुभवश्चतुर्विध: - प्रत्यक्षानुमित्यु -पमितिशाब्दभेदात् ।

२०९. इन्द्रियार्थसन्निकर्ष: षड्-विध: । यथा – संयोग:, संयुक्तसमवाय:, संयुक्तसमवेतसमवाय:, समवाय:, समवेतसमवाय:, विशेषण–विशेष्यभाव श्चेति ।

२१०. 'नित्यद्रव्यवृत्ति: विशेषास्तु अनन्ता एव' । अपि च 'नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यव -र्तका विशेषा:' । पृथिव्यादि चतुष्टयस्य परमाणव:, आकाशादिपञ्चकं च नित्यद्रव्याणि ।

२११. वेदान्तसारानुसारम् अधिकारी भवति साधनचतुष्टयसम्पन्न: प्रमाता । 'अधिकारी तु विधिवत् अधीतवेदवेदाङ्गत्वेन आपातत: अधिगताखिलवेदार्थ: अस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्ज्जनपुर:सरं नित्यनैमित्तक-प्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गत-निखिलकल्मषतया नितान्त-निर्मल-स्वान्त:, साधन-चतुष्टयसम्पन्न: प्रमाता' ।

२१२. वेदान्तसारानुसारं कर्माणि षड्-विधानि । यथा – काम्य, निषिद्ध, नित्य, नैमित्तिक, प्रायश्चित्त, उपासनानि च।

२१३. वेदान्तसारानुसारं शरीराणि चतुर्विधानि । जरायुजानि (मनुष्यपश्वादीनि), अण्डजानि (पक्षिपन्नगादीनि), स्वेदजानि (यूकमशकादीनि), उद्भिजानि (कक्षवृक्षादीनि) ।

२१४. वेदान्तसारे लिङ्गशरीराणि वर्णितानि सप्तदशावयवानि । यथा – पञ्चकर्मेन्द्रिय:, पञ्चज्ञानेन्द्रिय:, मन:, बुद्धि:, पञ्चवायु: च ।

२१५. विभाषा-संज्ञाविधायकं सूत्रमस्ति ' न वेति विभाषा' । यथा – शुशाव, शिश्वाय, शुशुवतु:, शिश्वियतु: ।

२१६. 'अपृक्त एकाल् प्रत्यय:' इति सूत्रे 'अल्' इत्यनेन वर्णा: गृह्यते । यथा – 'पीताम्वर स्' अत्र 'स्' इत्यस्य अपृक्तसंज्ञा भवति ।

२१७. भावलक्षणविषये सप्तमीविभक्ति: विधीयते । 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' । यथा – गोषु दुह्यमानासु गत: । सूर्ये उदिते पद्मं प्रकाशते ।

२१८. कारकप्रकरणे णान्ताण्यन्तविचार: 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ-शब्द-कर्माकर्म -काणामणिकर्ता स णौ' इति सूत्रेण कृत: ।

२१९. पञ्चमीं विना सार्वविभक्तिक: 'अम्'भाव: अव्ययीभावसमासे विधीयते । 'न्यव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्या:' । यथा – अधिगोपम् ।

२२०. 'द्वयङ्गुलम्' इत्यत्र लौकिकविग्रह: अस्ति - द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य । अलौकिकविग्रह: अस्ति – द्वि औ अङ्गुलि औ । द्विगुसमास: ।

२२१. 'रात्राह्नाहा: पुंसि' – अहोरात्र: । 'अक्ष्नोऽदर्शनात्' – गवाक्ष: । 'नियतोप- स्थितिक: प्रातिपदिकार्थ:' – उच्चै: नीचै:, कृष्ण: श्री:, ज्ञानम् । 'अपवर्गे तृतीया' – अह्ना क्रोशेन वा अनुवाकोऽधीत: ।

२२२. सामान्यतया 'घि'संज्ञा पुंलिङ्गशब्दस्य भवति । 'शेषो घ्यसखि' इति सूत्रम् अजन्तपुंलिङ्गे पाठत्वात् ।

२२३. निर्धारणविषये षष्ठी-सप्तम्यौ विभक्तिव्यावस्था । 'यतश्च निर्धारणम्' । यथा – गवां गोषु वा कृष्णा वहुक्षीरा ।

२२४. 'चोराद् भयम् चौरभयम्' इत्यत्र पञ्चमीविभक्ति: 'भीत्रार्थानां भयहेतु:' इति सुत्रेण ।अपि च काकेभ्य: मोदकं रक्ष: । स व्याघ्रात् विभेति च इत्यादय: ।

२२५. अघोषध्वनि: अस्ति त् । क् ख् , च् छ्, ट् ठ्, त् थ्, प् फ्, श्, ष्, स्, :, अर्ध क्, अर्ध प्, इत्यादय: ।

२२६. यण: - अन्तस्था: । शल: - उष्माण: । कादयो मावसाना: - स्पर्शा: । अर्थवदधातुरप्रत्यय: - प्रातिपदिकम् ।

२२७. 'लक्ष्मीपाञ्चाल्यम्' कादम्वर्याम् वर्णितमस्ति । वाणभट्टविरचित: । अत्र शुकनासपदेशो वर्तते । नायक: - चन्द्रापीड:, नायिका – कादम्वरी ।

२२८. रत्नावली – हर्ष: । वेणीसंहारम् – भट्टनारायण: । वालचरितम् – भास: । बुद्धचरितम् – अश्वघोष: ।

२२९. दशकुमारचरिते मानसार: प्रतिनायको भवति । दण्डीविरचित: । पूर्व -पीठिका – ५ उच्छ्वास:, उत्तरपीठिका - ८ उच्छ्वास:, उपसंहार: - १ उच्छ्वास: । ग्रन्थसमाप्तकर्ता – चक्रपाणिदत्त: ।

२३०. रत्नावल्यां द्वितीयाङ्कस्य नाम – मदनमहोत्सव: । यथाक्रमेण – प्रणयवृत्तन्त:, वसन्तोत्सव: / मदनमहोत्सव:, कदलीगृहम्, माधवीकुञ्ज: ।

२३१. भारवे: काव्यं नारिकेलफलसम्मितम् । मल्लिनाथेन उक्तम् – 'नारिकेल फलसम्मितं वचो भारवे:' ।

२३२. विश्वनाथमते काव्यशरीरे रसस्य आत्मवत् स्थितिर्वर्तते । 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' ।

२३३. ऋग्वैदिकसूक्तिविशेषे 'दोषावस्तर्' इति पदस्य अर्थ: अहोरात्र / रात्रिन्दिवा । अग्निसूक्तम् – 'दोषावस्तर्धिया वयम्' ।

२३४. ऋग्वैदिकहिरण्यगर्भसूक्तस्य देवता अस्ति प्रजापति: । ऋषि: हिरण्यगर्भ:, छन्द: त्रिष्टुप् । सूत्रक्रमांक: (१०.१२१), मन्त्रसंख्या १० ।

२३५. कठोपनिषत् कृष्णयजुर्वेदेन सम्बद्धा । अपि च तैत्तिरीय,मैत्रायणी,कपिष्ठल च इति ।

२३६. कृष्णयजुर्वेदस्य आरण्यकम् तैत्तिरीयारण्यकम् । अपि च मैत्रायण्यारण्यकम् ।

२३७. ऋक्प्रातिशाख्यानुसारेण स्वरवर्ण: द्वादश: । अ आ, इ ई, उ ऊ, ऋ दीर्घ ऋ, 'अष्टौ समानाक्षराणि' । ए, ओ, ऐ, औ ' चत्वारि सन्ध्यक्षराणि' ।

२३८. 'आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम्' इति उक्ति: केनोपनिषदि अस्ति । अपि च 'तपो दम: कर्मेति प्रतिष्ठा' । 'यत् प्राणेन न प्राणिति' । 'न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति' च इत्यादय: ।

२३९. 'उच्चैरुदात्त:, नीचैरनुदात्त:, समाहार: स्वरित:' इति सूत्राणां सूत्रकार: पाणिनि । वार्त्तिककार: अस्ति कात्यायन:, भाष्यकारोऽस्ति पतञ्जलि: ।

२४०. विकृतिपाठ: अष्टविध: । यथा 'जटा – माला – शिखा – लेखा – ध्वज – दण्ड-रथ - घना:' ।

२४१. 'कल्पसूत्रम्' इति पारिभाषिकी संज्ञा अस्ति श्रौत – गृह्य – धर्म – शुल्व -सूत्राणाम् । अर्थात् कल्पसूत्रं चतुर्विधम्।

२४२. रक्तसंज्ञ: - अनुनासिक: । ईदूदेद्द्विवचनम् – प्रगृह्यम् । संयोगस्तु – व्यञ्जन -सन्निपात: । अष्टौ – समानाक्षराण्यादित: ।

२४३. 'गौतम धर्मसूत्रम्' सामवेदेन सम्बद्धम् ।

२४४. 'उनत्तीति सत:' निरुक्त्या उदक् अभिधीयते । अपि च ' तद्धि यत्र गच्छति तत्र उनत्ति क्लेदयति' इति ।

२४५. षड्भावविकारा: । यथा – जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यति ।

२४६. वर्णलोपस्य उदाहरणम् अस्ति गतम् (आगतम्) । अपि च थलम् (स्थलम्), दुध (दुग्ध), जेठ (ज्येष्ठ), शेठ (श्रेष्ठ) ।

२४७. 'धर्ममुच्चरते' इत्यत्र क्रियापदे आत्मनेपदविधायकं सूत्रमस्ति 'उदश्चर: सकर्मकात्' । अपि च ' स गुरुवाक्यम् उच्चरते' ।

२४८. 'अनुकरोति' इत्यत्र परस्मैपदविधायकं सूत्रमस्ति 'अनुपराभ्यां कृञ:' । यथा – यज्ञदत्त: देवदत्तम् अनुकरोति । पराकरोति भृत्य: स्वं कर्म' ।

२४९. रङ्गवर्णे द्वेमात्रे मात्रा निर्दिष्टा । अनुनासिकम् – द्वेमात्रे । संवृतम् – एकमात्रा,विवृतम् – द्विमात्रा ।

२५०. पृथिव्यां सप्तविधं रूपमस्ति । यथा – 'शुक्ल – नील – पीत – रक्त – हरित – कपिश - चित्रभेदात्' ।

२५१. गुणविधे: उदाहरणमस्ति दध्ना जुहोति । गुणविधे: अपरं नाम विनियोगविधि: । 'अङ्गप्रधानसम्वन्धवोधकविधि: विनियोगविधि:' । सहकारिभूतानि षट्प्रमाणानि – 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या -रूपाणि' ।

२५२. प्रयोगविधे: सहकारिकारणानि षट्प्रमाणानि भवन्ति यथा 'श्रुत्यर्थक्रम् – पाठक्रम – स्थानक्रम – मुख्यक्रम - प्रवृत्तिक्रमा:' । 'प्रयोगप्राशुभावबोधको विधि: प्रयोगविधि:' ।

२५३. वेदान्तशास्त्रे प्रमेयं तुरीयचैतन्यम् भवति । 'जीवब्रह्मैक्यं शुद्धचैतन्यं प्रमेयम् ; तत्र एव वेदान्तानां तात्पर्यात्' ।

२५४. 'सुलभा: पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिन:' श्लोकममुं रावणासुरम्प्रति रामायणे विभीषण: उक्तवान् ।

२५५. अग्निपुराणे विविधशास्त्रसम्वन्धिनो विषया: वर्तन्ते । श्लोकसंख्या – १५००० ।

teachinns.com Text with Technology

२५६. 'जय' इति महाभारतस्य नामान्तरम् अस्ति । जय ८८०० श्लोक:, भारत २४०००श्लोक:, महाभारत १००००० श्लोक: ।

२५७. स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वं मानुषीषु सन्दृश्यते' इति उक्ति: अभिज्ञानशकुन्तले अस्ति । अपि च 'मानषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भव:' । 'पुत्रमेव गुणपेतं चक्रवर्तिन: माप्नुहि' च इत्यादय: ।

२५८. 'चलापाङ्गा दृष्टिं स्पृशसि वहुशो वेपथुमतीम्' – अभिज्ञानशकुन्तलम् । 'क्षणमिह मम कण्ठे वाहुपाशं विधेहि – रत्नावली । 'पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविद:' – शिशुपालवधम् । 'गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया' – किरातार्जुनीयम्।

२५९. 'वियति विसारिणी शष्पपङ्क्तिमिव आरचयन्त:' इत्यत्र उपमालङ्कार: । 'इव' शब्दस्य योगे उपमालङ्कार: भवति ।

२६०. 'शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च वाहु: कुत: फलमिहास्य । अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥' अत्र अर्थान्तरन्यासालङ्कार: । अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटकस्य प्रथमाङ्के वर्तते ।

२६१. 'इति हेतुस्तदुद्भवे' काव्यनिर्माणविषये मम्मटस्य मतमेतत् । 'शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्। काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे' (काव्यकारणम्) ।

२६२. 'क्रियाया: प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्ति: विभावना' । यथा – 'कुसुमितलता -भिरहताऽप्यधत्त रुजमलिकुलैरदष्टाऽपि । परिवर्तते स्म नलिनी लहरीभिर -लोलिताऽप्यघूर्णत सा ॥'

२६३. 'ध्वन्यालोक:' इत्यस्मिन् ग्रन्थे चत्वार: उद्योता: सन्ति । श्लोकसंख्या यथाक्रमेण – १९,३३,४५,१७ = ११४ । आनन्दवर्धनविरचित:(णोनसूत:), अवन्तिवर्माया: सभाकवि: आसीत् ।

२६४. काव्यप्रकाशस्य मङ्गलाश्लोके कविभारत्या: प्रशंसा कृता । 'नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् । नवरसरुचिरां निर्मि -तिमादधती भारती कवेर्जयति ॥'

२६५. यत्रार्थ: शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ व्यङ्क्त: काव्यविशेषो भवति ध्वनि: । 'यत्रार्थ: शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ । व्यङ्क्त: काव्यविशेष: स ध्वनिरिति सूरिभि: कथित:' ॥ (ध्वन्यालोक:) ।

२६६. तर्कसंग्रहानुसारं नव द्रव्याणि । यथा – 'पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगा -त्मामनांसि नवैव' ।

२६७. तर्कसंग्रहानुसारं सप्त पदार्था: । यथा – 'द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसम -वायाभावा: '॥

२६८. तर्कसंग्रहानुसारं प्रमाणानि चत्वारि सन्ति । ' प्रत्यक्षाऽनुमानोपमानशब्द- भेदात्' । प्रत्यक्षम् – 'तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम्' । अनुमानम् – 'अनुमिति -करणमनुमानम् । परामर्शजन्यं ज्ञानम् अनुमिति:' । उपमानम् – 'उपमिति -करणम् उपमानम्' । शब्द: - 'आप्तवाक्यं शब्द:' ।

२६९. प्रमाया: करणं प्रमाणम् । अपि च प्रमाकरणं प्रमाणम् । अत्र प्रमाणं लक्ष्यं, प्रमाकरणं लक्षणम् । प्रमाणानि - प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दप्रमाण -ञ्च ।

२७०. 'अग्निना रयिमश्नवत्' इति मन्त्रस्य ऋषि: मधुच्छन्दा:, छन्द: - गायेत्री, देवता – अग्नि: । अपि च 'राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम्' । 'स न पितेव सूनवेऽग्ने' । 'उप त्वाग्ने दिवे दिवे' च इत्यादय: ।

२७१. शुन:शेपोपाख्यानम् ऋग्वेदस्य ऐतरेयारण्यके अस्ति । राजा – हरिश्चन्द्र:, हरिश्चन्द्रपुत्र: - रोहित:, अजीगर्तऋषे: त्रय: पुत्रा: - शुन:पुच्छ:, शुन:शेप:, शुन:लाङ्गुल: । ऋषि: - विश्वामित्र: । महावाक्यम् – 'चरैवेति' ।

२७२. अर्थशास्त्रे अर्थपदेन मनुष्यवतीभूमि: उच्यते । 'मनुष्याणां वृत्तिरर्थ: मनुष्य-वती भूमिरित्यर्थ: तस्या: पृथिव्या लाभपालनोपाय: शास्त्रम् अर्थशास्त्रम्' इति ।

२७३. 'त्रय्या हि रक्षितो लोक: प्रसीदति न सीदति' इति कौटिल्यस्य मतम् । एवं 'व्यवस्थितार्यमर्याद: कृतवर्णाश्रमस्थिति:' । 'सामऋग्यजुर्वेदास्त्रय: त्रयी' च इति ।

२७४. कौटिल्यमते गुप्तचरा: सन्ति नव । यथा – कापटिक, उदास्थित, गृहपतिव्यञ्जन, वैदेहकव्यञ्जन, तापसव्यञ्जन, सत्री, तीक्ष्ण, रसद, भिक्षुकी च ।

२७५. सीताहरणम् रामायणस्य अरण्यकाण्डे संघटितम् । आदि/वाल, अयोध्या, अरण्य, किष्किन्ध्या, सुन्दर, युद्ध/लङ्का, उत्तरकाण्डञ्च ।

२७६. युद्धकाण्ड: रामायणस्य दीर्घतम: काण्ड: । अत्र १३० सर्गा: सन्ति । अत्र सेतुवन्धनम्, धुम्रलोचनम्, वज्रदंष्ट्रम्, राक्षसनिधन:, हनुमानकतृक गन्धमादन -पर्वत आनयनम्, रावणवधम् च इत्यादय: सन्ति ।

२७७. 'पञ्च पञ्चनखा: भक्षा:' इत्यत्र परिसंख्याविधि: । 'उभयोश्च युगपत् प्राप्तौ इतरव्यावृत्तिपरो विधि: परिसंख्याविधि: । स च द्विविधा – श्रौती लाक्षणिकी चेति । अत्र दोषत्रयञ्च – श्रुतहानिरश्रुतकल्पना प्राप्तवाधश्चेति ।

२७८. 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति उत्पत्तिविधे: उदाहरणम् । ' तत्र कर्मस्वरूपमात्र वोधको विधि: उत्पत्तिविधि:' । विधिश्चतुर्विध: - 'उत्पत्तिविधि:-विनियोग -विधिरधिकारविधि: प्रयोगविधि'श्चेति ।

२७९. तत्त्वमसीति वाक्ये भागलाक्षणा/जहतजहत्स्वार्थालक्षणा अस्ति । इति महावाक्यम् छान्दोग्योपनिषदि वर्तते।

२८०. 'यजेत स्वर्गकाम:' इति अधिकारविधि: । 'कर्मजन्यफलस्वाम्यवोधकोविधि -रधिकारविधि:' ।

२८१. 'अथातो धर्मजिज्ञासा' अत्र 'अथ' शब्दस्यार्थ: - आनन्तर्य्य: । धर्म: अस्ति –'यागादिरेव धर्म: । तल्लक्षणं वेद प्रतिपाद्य: प्रयोजनवदर्थो धर्म:' । प्रयोजनवद् – प्रयोजनेऽतिव्याप्तिवारणाय । वेदप्रतिपाद्य: - भोजनादावतिव्याप्तिवारणाय । अर्थ – श्येनादावतिव्याप्ति वारणायार्थ: ।

२८२. आख्यातांशेन आर्थीभावना उच्यते । ' प्रयोजनेच्छाजनित क्रियाविषयक -व्यापार आर्थीभावना । साध्य – सर्गादिफलम्, साधन – यागादि, इतिकर्तव्यता – प्रयाजाद्यङ्गजातम् ।

२८३. 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम:' 'इति विधिरस्ति । 'तत्राज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधि:' । 'अपौरुषेयं वाक्यं वेद:' । स च विधिमन्त्रनामधेय -निषेधार्थवाद भेदात् पञ्चविध: । मन्त्र: - 'प्रयोग समवेतार्थस्मारकामन्त्रा:' ।

२८४. 'उद्भिदा यजेत पशुकाम:' इति नामधेयम् । 'नामधेयानाञ्च विधेयार्थपरि -च्छेदकतया अर्थवत्त्वम् । नामधेयत्वञ्च निमित्तचतुष्टयात् – मत्वर्थलक्षण -भयात्, वाक्यभेदभयात्, तत्प्रख्यशास्त्रात्, तद्व्यपदेशाच्चेति ।

२८५. प्राशस्त्य – निन्दा - अन्यतरपरं वाक्यमर्थवाद: भवति । स: द्विविध: - विधिशेषो निषेधशेषश्चेति । स पुनस्त्रेधा – विरोधे गुणवाद: स्यात् अनुवादो -ऽवधारिते। भूतार्थवाद स्तद्धानादर्थवाद ।

२८६. प्रकृते: गुणमस्ति त्रिगुणम् । अपि च अविवेकी, विषय:, सामान्यम्, अचेतनम्, प्रसवधर्म्मि च इत्यादय: ।

२८७. पुरुषस्य अस्तित्वसाधकत्वम् अस्ति – कैवल्यार्थं प्रवृत्ते: । अपि च संघात-परार्थत्वात्, त्रिगुणादि-विपर्य्ययात्, अधिष्ठानात्, भोक्तृभावात् च ।

२८८. तर्कसंग्रहानुसारम् गुणं नास्ति आत्मा । अस्ति 'रूप, रस, गन्ध, स्पर्श, संख्या, परिमाण, पृथकत्व, संयोग, विभाग, परत्वाऽपरत्व, गुरुत्व, द्रवत्व, स्नेह, शब्द, बुद्धि, सुख, दु:ख, इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, धर्म, अधर्म, संस्काराश्चतुर्विंशतिर्गुणा:' ।

२८९. अयथार्थानुभव: संशय अस्ति । अपि च विपर्यय:, तर्क: । 'एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं संशय:' । यथा – स्थाणुर्वा पुरुषो वा इति । 'मिथ्याज्ञानं विपर्यय:' । यथा - शुक्तौ रजतम् इति । 'व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्क:' । यथा – यदि वह्निर्न स्यात्तर्हिधूमोऽपि न स्यादिति।

२९०. उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति इति निपाता: भवति । इमे निपाता: उपमार्थे, कर्मोपसंग्रहार्थे, पादपूरणे च प्रयुक्ता: भवन्ति । उपमार्थे – 'इव, न, चित्, नु' । कर्मोपसंग्रहार्थे – वा, आ, अह, ह, किल, हि, ननु, खलु, शश्वतम्, नूनम्, । पदपूरणार्थे – कम, इम, इत, उ ।

२९१. सांख्यदर्शनानुसारं दु:खम् त्रिविधम् । यथा – आध्यात्मिकं आधिभौतिकं आधिदैविकञ्च ।

२९२. 'पुरुरवा–उर्वशी' संवादसूक्तमस्ति ऋग्वेदस्य दशममण्डले (१०/९५) । ऋषिः – पुरुरवाऐठ्ठ उर्वशी च । छन्दः – त्रिष्टुप् । देवता – उर्वशी–पुरुरवाऐठ्ठ च । स्वरः – धैवतः । मन्त्रसंख्या – १८ ।

२९३. 'यम–यमी' संवादसूक्तमस्ति ऋग्वेदस्य दशममण्डले(१०/१०) । ऋषिः – यमी वैवस्वतीः यम वैवस्वतश्च । छन्दः – त्रिष्टुप् । देवता – यम वैवस्वतः यमी वैवस्वतीश्च । मन्त्रसंख्या – १४ । स्वरः – धैवतः ।

२९४. 'सरमा-पणि' संवादसूक्तमस्ति ऋग्वेदस्य दशममण्डले(१०/१०८) । ऋषिः – पणि

सरमा च । छन्दः – त्रिष्टुप् । देवता – सरमा पणि च । मन्त्रसंख्या – ११ । स्वरः – धैवतः ।

२९५. 'वरुणसूक्त'मस्ति ऋग्वेदस्य प्रथममण्डले (१/२५) । ऋषिः – शुन:शेप: । छन्द: – गायेत्री । देवता – वरुणः । सूक्तसंख्या – २१ । द्युस्थानीयदेवता ।

२९६. 'सूर्यसूक्त'मस्ति ऋग्वेदस्य प्रथममण्डले (१/१२५) । ऋषि: – कुत्स: । छन्द: – त्रिष्टुप् । देवता – सूर्य: । सूक्तसंख्या – ६ । द्युस्थानीयदेवता ।

२९७. 'उषस्' सूक्तमस्ति ऋग्वेदस्य तृतीयमण्डले (३/६१) । ऋषि: – विश्वामित्र: । छन्द: - त्रिष्टुप् । देवता – उषा । सूक्तसंख्या – ७ ।

२९८. पर्जन्यसूक्ते देवता अस्ति पर्जन्य । ऋग्वेदस्य पञ्चममण्डलेऽस्ति (५/८३) । ऋषि: – अत्रि: । छन्द: – त्रिष्टुप्, जगती, अनुष्टुप् च । सूक्तसंख्या – १० ।

२९९. अक्षसूक्तमस्ति ऋग्वेदस्य दशममण्डले (१०/३४) । ऋषि: – ऐलुष: कवय: मूजवत्पुत्रोऽक्षो वा । छन्द: – त्रिष्टुप् जगती च । देवता – अक्षा, कितव: अक्षाश्च देवता: । सूक्तसंख्या – १४ ।

३००. पुरुषसूक्तमस्ति ऋग्वेदस्य दशममण्डले (१०/९०) । ऋषि: - नारायण:। छन्द: – अनुष्टुप् त्रिष्टुप् च । देवता – पुरुष: । सूक्तसंख्या – १६ ।

३०१. हिरण्यगर्भसूक्तमस्ति ऋग्वेदस्य दशममण्डले (१०/१२१) । ऋषि: – हिरण्यगर्भ:। छन्द: – त्रिष्टुप् । देवता – प्रजापति: । सूक्तसंख्या – १० ।

३०२. नासदीयसूक्तमस्ति ऋग्वेदस्य दशममण्डले (१०/१२९) । ऋषि: – प्रजापति:। छन्द: – त्रिष्टुप् । देवता – परमात्मा । सूक्तसंख्या – ७ ।

३०३. वाक्सूक्तमस्ति ऋग्वेदस्य दशममण्डले (१०/१२५) । ऋषि: - वागाम्भृणी । छन्द: – त्रिष्टुप् । देवता – परमात्मा । सूक्तसंख्या – ८ ।

३०४. 'शिवसङ्कल्पसूक्त'मस्ति शुक्लयजुर्वेदस्य ४० तमे अध्याये । ऋषि: – अगस्त्य:/ याज्ञवल्क्य: । छन्द: – त्रिष्टुप् । देवता – मन: । सूक्तसंख्या – ६ ।

३०५. 'प्रजापतिसूक्तमस्ति शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनसंहितायाः द्वात्रिंशत् तमे अध्याये । ऋषिः – स्वयम्भूब्रह्मा । छन्दः – अनुष्टुप् त्रिष्टुप् च । देवता – आत्म ।सूक्तसंख्या – ५ ।'राष्ट्राभिवर्धनसूक्त'मस्ति अथर्ववेदे (१/२९) । ऋषिः – वशिष्ठः । छन्दः – अनुष्टुप् । देवता – ब्रह्मणस्पतिः अभीवर्तमणिः । सूक्तसंख्या – ६ ।

३०६. 'कालसूक्त'मस्ति अथर्ववेदे (१९/३) । ऋषिः - भृगुः । छन्दः – त्रिष्टुप् वृहती अनुष्टुप् च । देवता – कालः । सूक्तसंख्या – १० ।

३०७. 'पृथिवीसूक्तमस्ति अथर्ववेदे (१२/१) । ऋषिः – अथर्वा । छन्दः – त्रिष्टुप् । देवता – भूमिः पृथ्वी वा । सूक्तसंख्या –६३ ।

३०८. ऋग्वेदस्य पुरोहितोऽस्ति होता । अपि च मैत्रावरुणः, अच्छावाकः, ग्रावस्तुत् च ।

३०९. यजुर्वेदः – अध्वर्युः, प्रतिप्रस्थाता, नेष्टा, उन्नेता च । सामवेदः – उद्गाता, प्रस्तोता, प्रतिहर्त्ता, सुब्रह्मण्य च । अथर्ववेदः – ब्रह्मा, ब्राह्मणाच्छंसी, अग्नीध्र, पोता च ।

३१०. अग्निहोत्रयज्ञः अस्ति होमयज्ञः । प्रत्यहं प्रातः सायं च अग्निकुण्डे आहुतिः भवति ।

३११. आहुतिद्रव्यम् – दुग्धम्, दधि, पुरोडाशः च । देवता – सूर्यः (प्रातः) अग्निश्च (सायम्) । अग्निहोत्रयागः आरम्भो भवति सायंकाले ।

३१२. दर्शपूर्णमासयज्ञः अस्ति इष्टियज्ञः । दर्शः – अमावस्या, पूर्णः - पूर्णिमा । यज्ञकर्ता – आहिताग्निब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य वा । दर्शपूर्णमासयज्ञः आरम्भो भवति पूर्णिमातिथौ ।अग्निष्टोमः/ज्योतिष्टोमयज्ञः अस्ति सोमयज्ञः । आहुतिद्रव्यः – सोमरसः ।स्तोत्रसंख्या – १२ ।

३१३. पाणिनीयशिक्षा ऋग्वेदस्य । रचयिता पिङ्गलाचार्यः । आरम्भो भवति – 'अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि' इति वाक्येन । तैत्तिरीयोपनिषदि – 'अथ शिक्षां व्याख्यास्यामः ।

३१४. पाणिनीयशिक्षायाम् वर्णाः ६३/६४ वा शम्भुमते । स्वराः – उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितश्च । मात्रा – ह्रस्वः, दीर्घः, प्लुतश्च ।

३१५. पाणिनीयशिक्षानुसारं स्पर्शवर्णाः पञ्चविंशतिः । क् वर्णात् म् वर्ण पर्यन्तम् ।पाणिनीयशिक्षामते 'यादय'वर्णाः अष्टौ । यथा – य् र् ल् व् श् ष् स् ह् ।

३१६. पाणिनीयशिक्षामतेव् वर्णसमूह: पञ्च । यथा – स्वरत:, कालत:, स्थानात्, प्रयत्न, अनुदानप्रदानतश्च।

३१७. स्थानभेदे वर्णा अष्टविधा । यथा – वक्ष: (उर:), कण्ठ:, मस्तक: (शिर:), जिह्वामूलम्, दन्त:, नासिका, ओष्ठ:, तालुश्च ।

३१८. अधमपाठका: षड्-विधा । यथा – 'गीति शीघ्री शिर:कम्पी तथा लिखित पाठक: । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकागुणा" ।

३१९. उत्तमपाठका: षड्-विधा । यथा – 'माधुर्यमक्षरव्यक्ति: पदच्छेदस्तु सुस्वर: । धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठकागुणा:' ।

३२०. पाणिनीयशिक्षामते नादध्वनि: अस्ति ह् । अपि च – च्, घ्, झ्, ढ्, ध्, भ् इति ।

३२१. ईषन्नादध्वनि: – य्, व्, र्, ल्, ज्, ब्, ग्, ड्, द् । श्वासध्वनि: – ख्, छ्, ठ्, थ्, फ् । ईषत्श्वासध्वनि: – क्, च्, ट्, त्, प् ।

३२२. ऋक्प्रातिशाख्यस्य प्रणेता शौणक: । अस्य सारांश: उपलेखम् इति नाम्ना अभिधीयते । भाष्यग्रन्थ: पार्षदवृत्ति: (उवट:) ।

३२३. ऋक्प्रातिशाख्यमते अन्त:स्थवर्ण: अस्ति य् । अपि च – र्, ल्, व् इति । उष्णवर्ण: अष्टौ – ह्, श्, ष्, स्, :, अर्ध प् अर्ध क्, अनुस्वारश्च ।

३२४. ऋक्प्रातिशाख्यमते अघोषवर्णा: सप्तदश: । यथा – क ख, च छ, ट ठ, त थ, प फ, श, ष, स, :, अनुस्वार:, अर्ध क, अर्ध प ।

३२५. ऋक्प्रातिशाख्यमते घोषवर्णा: षोडश: । यथा – ग घ ङ, ज झ ञ, ड ढ ण, द ध न, व भ म, ह । ऋक्प्रातिशाख्यमते सोष्मवर्ण: भवति ख । अपि च – घ, छ, झ, ठ, ट, फ भ । सोष्मवर्ण: अस्ति महाप्राणवर्ण:।

३२६. अल्पप्राणवर्ण: अस्ति न । अपि च – क ग ङ, च ज ञ, ट ड ण, त द, प व म, य र ,ल व ।

३२७. ऋक्प्रातिशाख्यमते रक्तसंज्ञोऽनुनासिक: । यथा – ङ, ञ, ण, न, म । ऋक्प्रातिशाख्यमते ह्रस्वस्वर: एकमात्रा । दीर्घस्वर: द्विमात्रा । प्लुतस्वर: त्रिमात्रा । व्यञ्जनवर्ण: अर्धमात्रा । स्वरभक्ति: अर्धमात्रा ।

३२८. ऋक्प्रातिशाख्यमते प्रगृह्यस्वर: अस्ति 'ई' कारान्त, 'ऊ' कारान्त, 'ए' कारान्त द्विवचन शब्दस्य । प्रगृह्यसज्ञकसर्वनामपदमस्ति – अस्मे, युष्मे, त्वे, अमी च ।ऋक्प्रातिशाख्यमते रिफितसंज्ञा अस्ति 'उष्मा रेफी पञ्चमो नामिपूर्व:' ।

३२९. निरुक्तस्य रचयिता यास्काचार्य: । निघन्टु: – यास्काचार्य: । निघन्टो: त्रीणि पतञ्जलिमतानुसारं विपर्यय: पञ्चविध: । यथा – अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनि-वेशा: । 'विपर्य्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूमप्रतिष्ठम्' ।

३३०. पतञ्जलिमतानुसारं प्रमाणमस्ति 'प्रत्यक्षानुमानागमा: प्रमाणानि' ।पतञ्जलिमतानुसारं विकल्प: अस्ति 'शब्दज्ञानानुपाती बस्तुशून्यो विकल्प:'। यथा – नरशृङ्ग: ।पतञ्जलिमतानुसारं निद्रा अस्ति 'अभावप्रत्ययालम्वना वृत्तिर्निद्रा' । स्मृतिरस्ति – 'अनुभूत विषयासम्प्रमोष: स्मृति:' ।

३३१. योगसूत्राणुसारं सम्प्रज्ञात: समाधि: चतुर्विध: । 'वितर्कविचारानन्दास्मितारूपा-नुगमात् सम्प्रज्ञात:' ।

३३२. योगसूत्राणुसारं ईश्वर: अस्ति 'क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्ट: पुरुषविशेष ईश्वर:' ।

३३३. योगसूत्राणुसारं अष्टाङ्गिकयोग: –'यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि' ।

३३४. योगमते अहिंसा अस्ति यम: । अपि च सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य्य, अपरिग्रहा: । योगमते नियम: पञ्चविध: । 'शौचम्, सन्तोष:, तप:, स्वाध्याय:, ईश्वरप्रणिधानञ्च ।

३३५. योगमते आसनम् अस्ति 'स्थिरसुखमासनम्' । प्राणायाम: - 'तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद:' । प्रत्याहार: - 'स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणाम्' ।

३३६. योगमते धारणा अस्ति 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' । ध्यानम् – ' तत्र प्रत्ययैकतानताध्यानम्' । समाधि: - 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधि:' ।

३३७. योगसूत्रे चत्वार: पादा: सन्ति । समाधि: (५१), साधन: (५५), विभूति: (५५), कैवल्य: (३४) ।

३३८. काव्यप्रकाशस्य प्राचीनटीका अस्ति वामनाचार्यकृत: बालबोधिनी । अपि च विश्वनाथकृत: टीका दर्पणटीका अस्ति ।काव्यप्रकाशग्रन्थस्य कारिकायां संख्या अस्ति १४४ । सूत्रोऽस्ति २१२ । उल्लाससंख्या १०।

Text with Technology

३३९. .रससम्प्रदायस्य प्रवक्ता आचार्य: भरत: । रसा: - शृङ्गार:, हास्य:, करुण:, रौद्र:, वीर:, भयानक:, वीभत्स:, अद्भुतश्च ।

३४०. ध्वनिसम्प्रदाय: अस्ति आनन्दवर्धन: । अपि च मम्मट: । त्रिविध: ध्वनि: स्वीकृत: - वस्तुध्वनि:, अलंकारध्वनि:, रसध्वनिश्चेति ।

३४१. अलंकारसम्प्रदायस्य प्रवक्ता अस्ति भामह: (३५), । अपि च रुद्रट: (६६), उद्भट (४१) । अलंकारसारसंग्रह: - उद्भटस्य ।

३४१. निरुक्तस्य रचयिता यास्काचार्य: । निघन्टु: – यास्काचार्य: । निघन्टो: त्रीणि काण्डानि सन्ति – नैघन्टुककाण्डम्, नैगमकाण्डम्, दैवतकाण्डञ्च ।

३४२. 'उच्चावचा पदार्था भवन्ति' इत्युक्ति: गार्ग्यस्य । अपि च 'तद् य एषु पदार्थ: प्राहुरिमे', 'तं नामाख्यातयोरर्थविकरणम्' इत्यादि ।

३४३. यास्काचार्यमते निर्वचनसिद्धान्तमस्ति वर्णागम: (आस्थद्), । अपि च वर्णविपर्यय: (हन् – हिंसा), वर्णविकार: (राजन् – राजा), वर्णलोप: (अस्त: - स्त:), धात्वर्थातिशय: (दमुना) ।

३४४. आचार्य: - आचार्य: आचारं ग्राहयति, आचिनोत्यर्थान्, आचिनोति बुद्धिम् इति वा । वीर: - वीरयति अमित्रान् । वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मण:, वीरयतेर्वा ।

३४५. समुद्र: - समुद्द्रवन्त्यस्मादाप:, समभिद्रवन्त्योनमाप:, सम्मोदन्तोऽस्मिन् भूतानि, समुदको भवति, समुनत्तीति वा । मेघ: - मेहतीति सिंचत्यसौ मेघ: ।

३४६. अग्नि: - अग्रणीर्भवति । अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते । अङ्गं नयति सन्नममान: । अक्नोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीवि । अश्व: - अश्नुतेऽध्वानम् । महाशनो भवतीति वा।

३४७. जातवेद्स् – जातानि वेद । जातानि वैनं विदु: । जाते जाते विद्यते इति वा । जातवित्तो वा जातधन: । जातविधो वा जातप्रज्ञान: ।

३४८. निघन्टु: - ते निगन्तव: एव सन्तो निगमनान्निघण्टव: उच्यते इति औपमन्यव: । यद्वा समाहता भवति । वाक् – वक्तीति वाक् । वाच: उच्यतेऽनया इति वाक् ।

३४९. निरुक्तस्य टीकाग्रन्थ: अस्ति दुर्गासिंहरचित: दुर्गवृत्ति: ।

३५०. निरुक्ते पञ्चाध्यायी अस्ति निघन्टु: ।

३५१. पतञ्जलिमतानुसारं चित्तवृत्ति: पञ्चविध: । यथा – प्रमाणम्, विपर्यय:, विकल्प:, निद्रा, स्मृतय: ।

teachinns.com Text with Technology

३५२. पतञ्जलिमतानुसारं विपर्यय: पञ्चविध: । यथा – अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनि-वेशा: । 'विपर्य्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूमप्रतिष्ठम्' ।

३५३. पतञ्जलिमतानुसारं प्रमाणमस्ति 'प्रत्यक्षानुमानागमा: प्रमाणानि' ।

३५४. पतञ्जलिमतानुसारं विकल्प: अस्ति 'शब्दज्ञानानुपाती बस्तुशून्यो विकल्प:'। यथा – नरशृङ्ग: ।

३५५. पतञ्जलिमतानुसारं निद्रा अस्ति 'अभावप्रत्ययालम्वना वृत्तिर्निद्रा' । स्मृतिरस्ति – 'अनुभूत विषयासम्प्रमोष: स्मृति:' ।

३५६. योगसूत्राणुसारं सम्प्रज्ञात: समाधि: चतुर्विध: । 'वितर्कविचारानन्दास्मितारूपा-नुगमात् सम्प्रज्ञात:' ।

३५७. योगसूत्राणुसारं ईश्वर: अस्ति 'क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्ट: पुरुषविशेष ईश्वर:' ।

३५८. योगसूत्राणुसारं अष्टाङ्गिकयोग: –'यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि' ।

३५९. योगमते अहिंसा अस्ति यम: । अपि च सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य्य, अपरिग्रहा: ।

teachinns.com Text with Technology

३६०. योगमते नियम: पञ्चविध: । 'शौचम्, सन्तोष:, तप:, स्वाध्याय:, ईश्वरप्रणिधानञ्च ।

३६१. योगमते आसनम् अस्ति 'स्थिरसुखमासनम्' । प्राणायाम: - 'तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद:' । प्रत्याहार: - 'स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणाम्' ।

३६२. योगमते धारणा अस्ति 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' । ध्यानम् – ' तत्र प्रत्ययैकतानताध्यानम्' । समाधि: - 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधि:' ।

३६३. योगसूत्रे चत्वार: पादा: सन्ति । समाधि: (५१), साधन: (५५), विभूति: (५५), कैवल्य: (३४) ।

३६४. काव्यप्रकाशस्य प्राचीनटीका अस्ति वामनाचार्यकृत: बालबोधिनी । अपि च विश्वनाथकृत: टीका दर्पणटीका अस्ति ।

३६५. काव्यप्रकाशग्रन्थस्य कारिकायां संख्या अस्ति १४४ । सूत्रोऽस्ति २१२ । उल्लाससंख्या १० ।

३६६. रससम्प्रदायस्य प्रवक्ता आचार्य: भरत: । रसा: - शृङ्गार:, हास्य:, करुण:, रौद्र:, वीर:, भयानक:, वीभत्स:, अद्भुतश्च ।

३६७. ध्वनिसम्प्रदाय: अस्ति आनन्दवर्धन: । अपि च मम्मट: । त्रिविध: ध्वनि: स्वीकृत: - वस्तुध्वनि:, अलंकारध्वनि:, रसध्वनिश्चेति ।

teachinns.com Text with Technology

३६८. अलंकारसम्प्रदायस्य प्रवक्ता अस्ति भामह: (३५), । अपि च रुद्रट: (६६), उद्भट (४१) । अलंकारसारसंग्रह: - उद्भटस्य ।

३६९. रीतिप्रस्थानस्य प्रवक्ता वामन: (काव्यालंकारसूत्रवृत्ति:) । औचित्यसम्प्रदाय: - क्षेमेन्द्र: ।

३७०. वक्रोक्तिप्रस्थानस्य प्रवक्ता कुन्तक: । षड्-वक्रोक्ति: - वर्णविन्यास:, पदपूर्वार्द्, पदपरार्ध:, वाक्य, प्रकरण, प्रबन्धवक्रता च ।

३७१. काव्यपरिभाषा – 'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुन: क्वापि' (मम्मट:) ।

'शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्' (भामह:) । 'काव्यस्यात्मा ध्वनि:' (आनन्दवर्धन:) ।

३७२. काव्यपरिभाषा – 'रीतिरात्मा काव्यस्य' (वामन:) । 'ननु शब्दार्थयो काव्यम्'

(रुद्रट:) । 'शब्दार्थौ सहितौव् वक्रकविव्यापारशालिनि' (कुन्तक:) ।

३७३. अभिहितान्वयवादी – कुमारिलभट्ट: पार्थसारथिमिश्रश्च । अन्विताभिधानवादी –

प्रभाकरमिश्र: शालिकनाथमिश्रश्च ।

३७४. मम्मटानुसारं लक्षणास्ति षड्-विधा ।

teachinns.com

३७५. संकेतितार्थस्य प्रकार: चतुर्विध: । यथा – जाति:, गुणम्, क्रिया, यदृच्छा चेति ।

३७६. भट्टलोल्लट: - उत्पत्तिवाद: । शङ्कुक: - अनुमितिवाद: । भट्टनायक: - भुक्तिवाद: ।

अभिनवगुप्त: - अभिव्यक्तिवाद: ।

३७७. काव्यप्रकाशे अलंकारो सन्ति ६७ । शब्दालंकार: ६, अर्थालंकार: ६०,

उभयालंकार: ०१ ।

३७८. उपमालंकार: - 'साधर्म्यमुपमा भेदे' । स द्विविध: पूर्णोपमा लुप्तोपमा च ।

३७९. रूपकालंकार: - 'तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययो' । रूपकालंकार: त्रिविध: -

साङ्ग:, निरङ्ग:, परम्परितश्चेति ।

३८०. समासोक्ति: - 'परोक्तिर्भेदकै: श्लिष्टै: समासोक्ति:' । निदर्शना – 'अभवन्

वस्तुसम्बन्ध: उपमापरिकल्प्क:' । निदर्शनालंकार: त्रिविध: - वाक्यार्थ:, पदार्थ:, मालारूपश्चेति ।

३८१. 'क्रियाया: प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्ति: विभावनालंकार:' । विशेषोक्ति: - 'विशेषोक्ति:
अखण्डेषु कारणेषु फलावच:' ।

३८२. सरस्वती कण्ठाभरणम् , शृङ्गारप्रकाशश्च भोजराजस्य । औचित्यविचारचर्चा,

कथामञ्जरी, भारतमञ्जरी, कविकण्ठाभरणञ्च क्षेमेन्द्रस्य ।

teachinns.com Text with Technology

३८३. 'अलंकारसर्वस्वम्' रुय्यकस्य । 'काव्यानुशासनम्' हेमचन्द्रस्य ।

३८४.

आचार्य:	ग्रन्थ:	अलंकारसंख्या
भरत:	नाट्यशास्त्रम्	०४
भामह:	काव्यालंकार:	३९
दण्डी	काव्यादर्श:	३५
वामन:	काव्यालंकारसूत्रवृत्ति:	३३
मम्मट:	काव्यप्रकाश:	६७
विश्वनाथ:	साहित्यदर्पण:	७७
रुद्रट:	काव्यालंकार:	५२

३८५. शब्दशक्तिः त्रिविधा – अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना च इति । अभिधा –

'संकेतितार्थस्य बोधनादग्रिमाऽभिधा' ।

३८६. लक्षणा – 'मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते । रूढे प्रयोजनाद्वाऽसौ

लक्षणा शक्तिरर्पिता' । व्यञ्जना - 'विरतास्वभिधाद्यासु ययाऽर्थो बोध्यते परः । सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च' ।

३८७. साहित्यदर्पणानुसारं वीररसः चतुर्विधः । यथा – दानवीरः, धर्मवीरः, युद्धवीरः,

दयावीरश्चेति ।

३८८. रूपकं दशविधम् । यथा – नाटकम् (अभिज्ञानशकुन्तलम्), प्रकरणम्

(मृच्छकटिकम्), भाणः (लीलामधुकरम्), व्यायोगः (सौगन्धिकाहरणम्), समवकारः (समुद्रमन्थनम्), डिमः (त्रिपुरदाहः), ईहामृगः (कुसुमशेखरविजयः), अङ्कः (शर्मिष्ठा-ययाति), वीथी (मालविका), प्रहसणम् (कन्दर्पकेलिः/ धूर्तचरितम्) ।

teachmes.com Text with Technology

३८९. महाकाव्यस्य मङ्गलाचरणमस्ति नमस्कारात्मकम्, आशीर्वादात्मकम्,

वस्तुनिर्देशात्मकञ्च ।

३९०. ध्वनिविरोधी ग्रन्थोऽस्ति महिमभट्टस्य व्यक्तिविवेकः, कुन्तकस्य वक्रोक्तिजीवितम्,

क्षेमेन्द्रस्य औचित्यविचारचर्चा च ।

३९१. अनुकरणरितेः सम्बन्धोऽस्ति ग्रीकदार्शनिकः अरस्तुः/अयारिष्टटलः ।

३९२. ध्वन्यालोकग्रन्थस्य भागत्रय: विद्यते । यथा – कारिका, वृत्ति:, उदाहरणश्च ।

ध्वन्यालोकग्रन्थस्य टीका अस्ति अभिनवगुप्तस्य लोचनटीका ।

३९३. ध्वनिविरोधी अस्ति अभाववादी, लक्षणावादी, अनिर्वचनीयतावादी च ।

३९४. आनन्दवर्धनस्य रचनास्ति अर्जुनचरितम्, विषमवाणलीला, तत्त्वालोक:,

मधुमिथनविजय:, देवीशतकञ्च ।

३९५. आनन्दवर्धनमते अर्थगत: ध्वनि: द्विविधा – वाच्य-प्रतीयमानाखौ ।

३९६. 'वक्रोक्तिजीवितम्' कुन्तकस्य रचना । ग्रन्थस्य द्वौ भागौ – कारिकाभाग: (५८)

वृत्तिभागश्चेति (१२५) ।

teachinns.com Text with Technology

३९७. 'वक्रोक्तिजीवितम्' ग्रन्थस्य प्रथमे श्लोके शिवस्य स्तुति: क्रियते । ग्रन्थस्य प्रारम्भे

सरस्वतीदेव्यै स्तुति: क्रियते ।

३९८. अम्बिकादत्तव्यासस्य उपाधिरस्ति –, घटिकाशतक:, शतावधानम्

अभिनववाणभट्टश्च ।

३९९. अम्बिकादत्तव्यासस्य कृतिरस्ति – शिवराजविज्ञानम् (उपन्यास:), कंसवध:

(महाकाव्यम्), गद्यमीमांसा, जटिलवणिकभारतधर्म: (राष्ट्रविषये), अवतारमीमांशा (धर्मविषये), ललिता (नाटिका) ।

४००. श्रीधरभास्कर वर्णेकरस्य कृति: - श्रीशिवपराज्योदयम् (६८ सर्गात्मकं महाकाव्यम्), संस्कृत-वाङ्मयकोष:, भारतरत्नशतकम्, स्वातन्त्रवीरशतकम् च ।

४०१. वी.राघवन्/विद्यानाथ विडिम्वन् पण्डितस्य पुस्तकसंख्या १२० । यथा –

प्रतापरुद्रीय: (अलंकारशास्त्रम्), मानाक्षीसुप्रभातम् (स्तोत्रकाव्यम्), नरेन्द्रो-विवेकानन्द:, मुत्तुस्वामीदीक्षित: (महाकाव्यम्) । रवीन्द्रनाथस्य 'वाल्मीकि प्रतिभाया:' अनुवादक: अस्ति ।

४०२. पण्डिता क्षमारावस्य कृतिरस्ति – तुकारामचरितम् (श्रेष्ठम्), शङ्करजीवनाख्यानम्, रामदासचरितम्, स्वराज्यविजयम्, मीरालहरी (खण्डकाव्यम्), ज्ञानेश्वरचरितम् (महाकाव्यम्), सत्याग्रहगीता (गान्धीजीविषये), वाचित्रपरिषद्यात्रा (लघुग्रन्थम्) ।

teachinns.com Text with Technology

४०३. मनुमते साक्षात्धर्मस्य लक्षणं चतुर्विधम् । यथा – वेदम्, स्मृतिशास्त्रम्, शिष्टाचार:, आत्मसन्तुष्टिश्च ।

४०४. मनुमते वालक-वालिकानां च नामकरणं भवति जन्मात् दशम तथा द्वादशदिवसे ।

४०५. मनुमते निष्क्रमणसंस्कार: जन्मात् चतुर्थेमासि भवति ।

४०६. मनुमते अन्नप्रासनं षष्ठमासि चूडाकरणं च प्रथमे तथा तृतीयेवर्षे भवति ।

४०७. मनुमते उपनयनसंस्कार: ब्राह्मणानां गर्भात् अष्टमेवर्षे, क्षत्रियाणां गर्भात् एकादशवर्षे, वैश्यानां गर्भात् द्वादशवर्षे भवति ।

४०८. मनुमते उपनयनसंस्कारस्य चूडान्तसमयोऽस्ति ब्राह्मणनां षोडशवर्षे, क्षत्रियाणां द्वाविंशतिवर्षे, वैश्यानां चतुर्विंशतिवर्षे भवति ।

४०९. मनुमते ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्याणाम् उपकरणम् -

	उत्तरीय:	अधोवास:	कोमरवन्ध:	उपवित:
ब्राह्मण:	कृष्णसारमृगस्यचर्म:	शण:	मुञ्जाघास:	कार्पास:
क्षत्रिय:	रुरुमृगस्यचर्म:	रेशम:	उर्वाघास:	शण:
वैश्य:	अजाया: वल्कल:	पशम:	शण: वल्लाजतृण: वा	पशमशुक्ति: महिषलोम वा

४१०. मनुमते पृथिव्या: क्षमता अस्ति धृति: । अपि च आप: - सम्मोहन:, तेज: - पक्ति:, मरुत् – व्यूह:, व्योम: - अवकाश: ।

४११. मनुसंहिताया: टीकाग्रन्थ: - मेधातिथे: - मनुभाष्यम् (प्राचीनतमम्), कुल्लूकभट्टस्य - मन्वर्थमुक्तावली (सर्वश्रेष्ठम्), सर्वज्ञनारायणस्य – मन्वर्थविवृति:, गोविन्दराजस्य – मन्वकायानुसारिणी, राघवानन्दस्य - मन्वर्थचन्द्रिका च इत्यादय: ।

४१२. मनुसंहिताया: प्रथमोऽध्यायस्य नाम सृष्टिप्रकरणम्, द्वितीयम् - धर्मानुष्ठानम्, सप्तमम् – राजधर्म: । अत्र द्वादश: अध्याय: सन्ति ।

४१३. मनुमते दुर्गं षड्-विधम् । 'धन्वदुर्गं महीदुर्गमव्दुर्गं वार्क्षमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम्' ॥

teachinns.com Text with Technology

४१४. मनुमते कामजव्यसनं दशविधम् । 'मृगयाक्षो दिवास्वप्न: परिवाद: स्त्रियो मद: ।

तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गण:' ॥

४१५. मनुमते क्रोधजव्यसनम् अष्टविधम् । 'पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्षासूयार्थदूषणम् ।

वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक:' ॥

४१६. मनुमते षाडगुण्यमस्ति – सन्धिम्, विग्रहम्, यानम्, आसनम्, द्वैधीभावम्,

संश्रयञ्च ।

४१७. कौटिल्यमते विद्या – आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्ता, दण्डनीतिश्चेति । मनुमते - त्रयी,

वार्ता, दण्डनीतिश्चेति । वृहस्पतिमते - वार्ता, दण्डनीतिश्चेति । शुक्राचार्यमते – दण्डनीतिरेका ।

teachinns.com Text with Technology

४१८. अर्थशास्त्रे अधिकरणम् १५, अध्याय: १५०, प्रकरणम् १८० ।

४१९. कौटिल्यमते ब्राह्मणस्य स्वधर्म: - अध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं दानं

प्रतिग्रहश्चेति । क्षत्रियस्य स्वधर्म: - अध्ययन् यजनं दानं शस्त्रजीवो भूतरक्षणम् च ।

४२०. कौटिल्यमते वैशस्य स्वधर्म: - अध्ययनं यजनं दानं कृषिपाशुपाल्ये वाणिज्या च ।

शूद्रस्य स्वधर्म: - द्विजातिशुश्रूषा वार्ता कारुकुशीलवकर्म च ।

४२१. गृहस्थस्य स्वधर्म: - स्वकर्माजीव:, तल्यैरसमानर्षिभिर्वैवाह्यम्, ऋतुगामित्वं

देवपित्रतिथिभृत्येषु त्याग:, शेष भोजनं च ।

४२२. ब्रह्मचारिण: स्वधर्म: - स्वाध्यायोऽग्निकार्याभिषेकौ भैक्ष्यव्रतत्वम्, आचार्ये प्राणान्तीकि वृत्ति:, तदभावे गुरुपुत्रे, सब्रह्मचारिणि वा ।

४२३. वाणप्रस्थस्य स्व्धर्म: - ब्रह्मचर्यं भूमौ शय्या, जटाजिन धारणम् अग्निहोत्राभिषेकौ, देवता पित्रतिथि पूजा वन्यश्चाहार: ।

४२४. परिव्राजकस्य स्वधर्म: - संयतेन्द्रियत्वम् अनारम्भो निष्किञ्चिनत्वं सङ्गत्यागो भैक्ष्यमनेकत्र अरण्यवासो वाह्यमाभ्यन्तरं च शौचम् ।

४२५. कौटिल्यमते गुप्तचर: अस्ति – कापटिक:, उदास्थित:, गृहपतिव्यञ्जन:, वैदेहकव्यञ्जन:, तापसव्यञ्जन:, सत्री, तीक्ष्ण:, रसद:, भिक्षुकी ।

४२६. सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धानाम् भावनाचतुष्टयम् – सर्वं क्षणिकं क्षणिकम्, सर्वं दु:खं दु:खम्, सर्वं स्वलक्षणं स्वलक्षणम्, सर्वं शून्यं शुन्यमिति ।

४२७. बौद्धमते सत्त्वम् – 'अर्थक्रियाकारित्वम्' । जैनमते सत्त्वम् – 'उत्पादव्ययध्रौवयुक्तं सत्' ।

४२८. बौद्धदर्शने पञ्चस्कन्ध: अस्ति – 'रुपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञक:' ।

४२९. जैनदर्शने त्रिरत्नम् अस्ति 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग:' ।

४३०. जैनदर्शने ज्ञानमस्ति 'मतिश्रुतावधिमन:पर्य्यायकेवलानि ज्ञानम्' ।

४३१. जैनदर्शने तत्त्वपञ्चकमस्ति 'जीवाकाशधर्माधर्मपुद्धलास्ति कायभेदात्' ।

४३२. जैनदर्शने तत्त्वसप्तकमस्ति – 'जीवाजीवास्रववन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वानि' ।

४३३. जैनदर्शने तत्त्वनवकमस्ति – 'जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रव: संवरो निर्जरणं वक्षो मोक्षश्च ।

४३४. 'उपकृष्णम्' इत्यत्र अव्ययीभावसमास: । कृष्णस्य समीपम्, कृष्ण ङस् उप ।

४३५. समासेषु 'पति' शब्दस्य 'घि'संज्ञा भवति । 'शेषो घ्यसखि' ।

४३६. उच्चारणविज्ञानमस्ति शिक्षा । शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य ।

teachinns.com Text with Technology

४३७. 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभ:' – अत्र उत्प्रेक्षालंकार: । मृच्छकटिके अस्ति ।

४३८. 'अर्थो हि कन्या परकीय एव' इति वचनम् अभिज्ञानशकुन्तलमे उपलभ्यते । महर्षे: कण्वस्य उक्ति: ।

४३९. एकाक्षरी/निपातप्रधानम्/स्थानप्रधानम्/निरवयव भाषास्ति चीनी, अनामी, सुडानी, तिब्बती, स्यामी च इत्यादय: ।

४४०. तुकीभाषा अस्ति अन्तयोगात्मकभाषा । पूर्वयोगात्मकभाषा – जुलु, काफिर ।

मध्ययोगात्मकभाषा – सन्थाली । पूर्वयोगात्मकभाषा – मफोर ।

४४१. श्लिष्टयोगात्मकभाषा अस्ति संस्कृत, ग्रीक,ल्याटिन, आरवी च इत्यादय: ।

४४२. संयोगात्मकभाषा अस्ति आरवीभाषा संस्कृतभाषा च । वियोगात्मकभाषा अस्ति

हिब्रूभाषा हिन्दीभाषा च ।

४४३. पतञ्जलिमतानुसारं भाषास्ति 'व्यक्ता वाचि वर्णा येषां त इमे व्यक्त वाच:' ।

४४४. प्रश्लिष्ट:/समासप्रधानभाषा अस्ति चेराकी, बारक च ।

teachinns.com Text with Technology

४४५. भारोपीयपरिवारस्य भाषास्ति – संस्कृत, ग्रीक, ल्याटिन, अंग्रेजी, फ्रान्स, जार्मान,

हिन्दी, माराठी, गुजराती, पाञ्जाबी, वङ्गभाषा च ।

४४६. शतम्-वर्गस्य भाषास्ति भारत-ईरानी, बाल्टो-स्लाविकी,आर्मानी, अल्बानी च ।

४४७. केन्टुम्-वर्गस्य भाषास्ति ग्रीक, केल्टिक, जार्मानिक, इटालिक,हित्ती, तोखारी च ।

४४८. द्राविडपरिवारस्य भाषास्ति तामिल, तेलेगु, कन्नड, मालयालम च ।

४४९. सामी/सैमेटिक परिवारस्य भाषास्ति अक्कादी, आरमेनियन, हिब्रू, आरवी च ।

४५०. हामी/हैमेटिक परिवारस्य भाषास्ति मिस्त्री, बर्बर ।

४५१. बन्तुपरिवारस्य भाषास्ति स्वाहिली, काफिरी, जुलू, कांगो इत्यादि ।

४५२. वृहत्तम: भाषापरिवारोऽस्ति आमेरिकीपरिवार: । अत्र १००० भाषापरिवारोऽस्ति ।

४५३. महत्त्वपूर्ण: तथा गुरुत्वपूर्ण: भाषापरिवारोऽस्ति भारोपीयभाषापरिवार: ।

teachinns.com Text with Technology

४५४. 'ख्' इत्यस्य उच्चरणस्थानमस्ति कण्ठ: । 'अकुहविसर्जनीयानं कण्ठ:' ।

४५५. 'ज्' इत्यस्य उच्चरणस्थानमस्ति तालु: । 'इचुयशानां तालु' ।

४५६. 'ट्' इत्यस्य उच्चरणस्थानमस्ति मूर्धा । 'ऋटुरषाणां मूर्धा' ।

४५७. 'त्' इत्यस्य उच्चरणस्थानमस्ति दन्ता: । 'लृतुलसानां दन्ता:' ।

४५८. 'प्' इत्यस्य उच्चरणस्थानमस्ति ओष्ठौ । 'उपूपध्मानीयानाम् ओष्ठौ' ।

४५९. 'ण्' इत्यस्य उच्चरणस्थानमस्ति नासिका । 'ञमङणनानां नासिका च' ।

४६०. 'ऐ' इत्यस्य उच्चरणस्थानमस्ति कण्ठतालु: । 'एदैतो: कण्ठतालु:' ।

४६१. 'ओ' इत्यस्य उच्चरणस्थानमस्ति कण्ठोष्ठम् । 'ओदौतो: कण्ठोष्ठम्' ।

४६२. 'व्' इत्यस्य उच्चरणस्थानमस्ति दन्तोष्ठम् । 'वकारस्य दन्तोष्ठम्' ।

४६३. संवृतस्वरोऽस्ति - इ, ई, उ, ऊ । अर्धसंवृत: - ए, ओ । विवृत: - अ, आ ।

अर्धविवृत: - ऐ, औ ।

teachinns.com Text with Technology

४६४. 'क्'वर्ण स्पृष्टवर्णमस्ति । 'स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम्' । 'क्'वर्णात् 'म्'वर्ण: प्रर्यन्तम् ।

४६५. 'र्'वर्णमस्ति ईषत्स्पृष्टम् । 'ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम्'।

४६६. 'स्' वर्णमस्ति ईषद्विवृतम् । 'ईषद्विवृतमूष्माणाम्' ।

४६७. 'इ'वर्णमस्ति विवृतम् । 'विवृतं स्वराणाम्' ।

४६८. स्पर्श संघर्षीवर्णमस्ति च्, छ्, ज्, झ् इत्यादि ।

४६९. पार्श्विकवर्णमस्ति ल् । कम्पितम्/लुण्ठितं वर्णमस्ति र् । उत्क्षिप्तं वर्णमस्ति ड्, ढ् ।

अर्धस्वर: अस्ति य्, व् ।

४७०. वैदिकभाषा लौकिकभाषा च अस्ति प्राचीनभारतीय आर्यभाषा ।

४७१. 'पालि'भाषास्ति मध्यभारतीय आर्यभाषा । अपि च अपभ्रंश: ।

४७२. 'हिन्दी'भाषास्ति आधुनिकभारतीय आर्यभाषा । अपि च गुजराती, माराठी,

उडिया, वङ्ग, असमिया, राजस्थानी इत्यादि ।

४७३. अशोकस्य गिरनारशिलालेखस्य भाषाऽस्ति प्राकृतम् । लिपिरस्ति ब्राह्मी ।

teachinns.com Text with Technology

४७४. अशोकस्य ब्राह्मीलिपियुत: शिलालेखस्य प्रथमपाठक: जेम्स प्रिंसेप आसीत् ।

अशोकस्य चत्वारिंशत् अभिलेखा: प्राप्यन्ते ।

४७५. प्रयागस्तम्भलेखस्य निर्माता समुद्रगुप्त: । अस्य स्तम्भलेखस्य भाषास्ति संस्कृतम् ।

कालोऽस्ति ३५० ई. ।

४७६. सांखै: पञ्चविंशति: तत्त्वानि स्वीकृतानि । मूलप्रकृते: बुद्धि:, बुद्ध्या: अहंकार:,

सात्त्विकाहंकारात् एकादशेन्द्रियाणि, तामसिकाहंकारात् पञ्चतन्मात्राणि, पञ्चतन्मात्रात् पञ्चमहाभूतानि उत्पद्यन्ते । पुरुषोऽस्ति न प्रकृति: न विकृति: ।

४७७. 'वारि'शब्दस्य द्वितीयाविभक्ते: रूपमस्ति – वारि, वारिणी, वारीणि ।

४७८. 'ज्ञान'शब्दस्य षष्ठीविभक्ते: रूपमस्ति – ज्ञानस्य, ज्ञानयो:, ज्ञानानाम् ।

४७९. 'त्रि'शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे रूपमस्ति – तिस्र:, तिस्र:, तिसृभि:, तिसृभ्य:, तिसृभ्य:, तिसृणाम्, तिसृषु ।

४८०. 'चतुर्'शब्दस्य पुंलिङ्गे रूपमस्ति – चत्वार:, चतुर:, चतुर्भि:, चतुर्भ्य:, चतुर्भ्य:, चतुर्णाम्, चतुर्षु ।

४८१. 'विद्वस्'शब्दस्य द्वितीयाविभक्ते: रूपमस्ति – विद्वांसम्, विद्वांसौ, विदुष: ।

teachinns.com Text with Technology

४८२. 'भू'धातो: 'लिट्'लकारे मध्यमपुरुषस्य रूपमस्ति – वभूविथ, वभूवथु:, वभूव ।

४८३. 'भू'धातो: लुङ्लकारे उत्तमपुरुषस्य रुपमस्ति – अभूवम्, अभूवाव, अभूवाम ।

४८४. 'अद्'धातो: 'लिट्'लकारे प्रथमपुरुषस्य रूपमस्ति – आद/जघास, आदतु:/जक्षतु:, आदु:/जक्षु: ।

४८५. 'अद्'धातो: 'आशीर्लिङ्-लकारे उत्तमपुरुषस्य रूपमस्ति – अद्यासम्, अद्यास्व, अद्यास्म ।

४८६. 'अस्'धातो: 'लिट्'लकारे उत्तमपुरुषस्य रूपमस्ति – वभूव, वभूविव, वभूविम ।

४८७. 'अस्'धातो: 'लुट्'लकारे प्रथमपुरुषस्य रूपमस्ति – भविता, भवितारौ, भवितार: ।

४८८. 'हु'धातो: 'विधिलिङ्'लकारे मध्यमपुरुषस्य रूपमस्ति – जुहुया:, जुहुयातम्, जुहुयात ।

४८९. 'हु'धातो: 'लट्'लकारे प्रथमपुरुषस्य रूपमस्ति – जुहोति, जुहुत:, जुहुन्ति ।

४९०. 'दिव्'धातो: 'लुट्'लकारे प्रथमपुरुषस्य रूपमस्ति – देविता, देवितारौ, देवितार:।

४९१. 'दिव्'धातो: 'लुङ्'लकारे उत्तमपुरुषस्य रूपमस्ति – अदेविषम्, अदेविष्व, अदेविष्म ।

teachinns.com

४९२. 'तुद्'धातो: 'लुङ्'लकारे प्रथमपुरुषस्य रूपमस्ति – अतौत्सीत्, अतौत्ताम्, अतौत्सु: ।

४९३. 'चुर्'धातो:परस्मैपदि 'लिट्'लकारे प्रथमपुरुषस्य रूपमस्ति – चोरयामास, चोरयामासतु:, चोरयामासु: ।

४९४. 'चुर्'धातो: आत्मनेपदि 'लुङ्'लकारे मध्यमपुरुषस्य रूपमस्ति – अचूचुरथा:, अचूचुरेथाम्, अचूचुरध्वम् ।

४९५. 'कृ'धातो: परस्मैपदि 'लिट्'लकारे मध्यमपुरुषस्य रूपमस्ति – चकर्थ, चक्रथु:, चक्र ।

४९६. 'कृ'धातो: आत्मनेपदि 'लुङ्'लकारे प्रथमपुरुषस्य रूपमस्ति – अकृत, अकृषाताम्, अकृषत ।

४९७. 'रुध्'धातो: परस्मैपदि 'विधिलिङ्'लकारे उत्तमपुरुषस्य रूपमस्ति – रुन्ध्याम्, रुन्ध्याव, रुन्ध्याम ।

४९८. 'रुध्'धातो: परस्मैपदि 'लट्'लकारे मध्यमपुरुषस्य रूपमस्ति – रुणत्सि, रुन्धः, रुन्ध ।

४९९. 'रुध्'धातो: आत्मनेपदि 'लिट्'लकारे उत्तमपुरुषस्य रूपमस्ति – रुरुधे, रुरुधिवहे, रुरुधिमहे ।

५००. 'रुध्'धातो: आत्मनेपदि 'लुङ्'लकारे प्रथमपुरुषस्य रूपमस्ति – अरुद्ध, अरुत्साताम्, अरुत्सत् ।

teachinns.com Text with Technology